

บทที่ 4

การศึกษาเปรียบเทียบวรรณเรื่องโมกษะและนิพพาน ในคัมภีร์อุปัชฌายะและคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก

วรรณเรื่องโมกษะที่ได้นำเสนอในบทที่ 2 เป็นส่วนของคัมภีร์อุปัชฌายะ และวรรณเรื่องนิพพานที่ได้นำเสนอในบทที่ 3 เป็นส่วนของพระสุตตันตปิฎก ในบทที่ 4 นี้ จะได้นำเอาวรรณทั้งสองนั้นมาศึกษาเปรียบเทียบ โดยจะวิเคราะห์ให้เห็นส่วนที่แตกต่างกัน และในส่วนที่คล้ายคลึงกัน ซึ่งจะได้วิเคราะห์เปรียบเทียบในประเด็นหลัก ๆ ที่สำคัญ ดังต่อไปนี้

1. วรรณเรื่องโมกษะและนิพพานที่แตกต่างกันในคัมภีร์อุปัชฌายะและพระสุตตันตปิฎก

1.1 ความแตกต่างกันด้านความหมาย

ตามรูปศัพท์ โมกษะ มาจากรากศัพท์ว่า มุจ (मुञ्) แปลว่า การหลุดพ้น ปล่อยไปมีความหมายว่า การทำตัวเราให้เป็นอิสระ หรือความเป็นอิสระ อุปัชฌายะอธิบายว่า ชีวาคมนุที่มีอยู่ในแต่ละบุคคลมีแก่นแท้เพียงหนึ่งเดียว คือ ปรมาตมน์ ชีวาคมนุที่มีอยู่ในมนุษย์แต่ละคนสามารถทำลายมันของการแบ่งแยกสรรพสิ่งออกเป็นอย่างต่าง ๆ และรู้แจ้งธรรมชาติที่แท้จริงของตนเองและความเป็นสิ่งเดียวกันของสรรพสิ่ง โมกษะจึงหมายถึงสภาวะของการเป็นหนึ่งเดียวเป็นนิรันดร์กับปรมาตมน์หรือพุทธมนน์ ดังนั้น โมกษะจึงมีสภาวะเป็นอันเดียวกันกับพุทธมนน์ เป็นสภาวะที่ไม่มีทั้งผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ ไม่มีชีวาคมนุและโลก เป็นสภาวะที่ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นหนึ่งเดียว

โมกษะ เป็นความจริงสูงสุด เป็นสภาวะที่ไม่เปลี่ยนแปลงรูป เป็นอมตะกระจายอยู่ทั่วไปเหมือนอากาศ เป็นสภาวะที่ไม่เปลี่ยนแปลงโดยประการทั้งปวง เป็นสภาวะที่อาตมน์รู้แจ้งตัวมันเอง กล่าวคือ ตัวพุทธมนน์นั่นเองคือโมกษะหรือความหลุดพ้น เป็นสภาวะที่มีอยู่ในทุกสิ่งอยู่แล้ว มีมาตั้งนานแล้ว ไม่เคยเปลี่ยนแปลง โมกษะจึงไม่ใช่ความรู้เกี่ยวกับสิ่งสูงสุด แต่โมกษะเป็นสิ่งสูงสุด

โมกษะ คือ การที่อาตมน์หลุดพ้นจากการผูกพันยึดติดกับร่างกาย ซึ่งเป็นบ่อเกิดของความทุกข์ทั้งมวล เมื่ออาตมน์รู้แจ้งตัวเองว่า มันเป็นสิ่งเดียวกับพุทธมนน์แล้วก็จะหมดความยึดมั่นกับความคิดที่ว่า มันเป็นสิ่งเดียวกับร่างกาย การหลุดพ้นจากการยึดมั่นในความคิดดังกล่าวนี้เองเรียกว่า โมกษะ ดังนั้น สภาวะของอาตมน์ที่บรรลุโมกษะแล้วจึงมีสภาพเหมือนกัน

กับพुरुหมน คือ เป็นสัต จิต และเป็นอนันตะ

โมกษะ จึงเป็นธรรมชาติที่แท้จริงของอาตมณ เป็นสิ่งที่ป็นนิรันดร์ แต่ถูกปิดบัง เพราะอวิชชา เมื่ออวิชชาถูกกำจัดหมดไปแล้ว โมกษะย่อมถูกรู้แจ้งได้ โมกษะจึงเป็นชีวิตที่เป็นนิรันดร์และสูงสุด เป็นสภาวะที่มีอยู่ในเนื้อแท้ของอาตมณหรือพुरुหมน

โมกษะหรือการหลุดพ้นในธรรมณะของอุปนิษัทจึงหมายถึง ธรรมชาติหรือสภาวะที่เป็นอมตะของอาตมณของแต่ละบุคคล เป็นการรู้แจ้งธรรมชาติที่แท้จริงของอาตมณที่มีอยู่ในแต่ละบุคคล เป็นการค้นพบความจริงที่มีอยู่มานานแล้วและไม่เคยเปลี่ยนแปลง การบรรลุโมกษะจึงเป็นการยอมรับความจริงที่เป็นอมตะที่มีอยู่แล้ว แต่ถูกอวิชชาปกปิดไว้ ดังข้อความที่ว่า

"ส โย ห ไว ตตฺ ปรมี พुरुหม เวท พुरुโฆว ภวติ, นาสุยาพुरुหมวิตฺ กุเล ภวติ, ตรติ โสไก ตรติ ปาปฺมานํ คุหาครุณฺณิโกโย วิมฺภโต' มฺภโต ภวติ (M.U.3.2.9)

บุคคลผู้รู้แจ้งพुरुหมนย่อมกลายเป็นพुरुหมน ในตระกูลของเขา ไม่มีใครซึ่งไม่รู้พुरुหมนจะเกิดอีก เขาย่อมข้ามพ้นความโศก (ทุกข์) และบาปทั้งหลาย เพราะหลุดพ้นจากพันธนาการแห่งใจ เขาย่อมเป็นผู้ไม่ตาย

ดังนั้น เมื่อกล่าวโดยสรุป โมกษะ ก็คือ การกลายเป็นพुरुหมน เป็นการรู้ถึงปรมาตมณหรือพुरुหมนที่มีอยู่เพียงหนึ่งเดียวในทุกสิ่งทุกอย่าง เป็นชีวิตที่เป็นอมตะ เป็นสภาวะที่ชีวาตมณและปรมาตมณรวมเป็นหนึ่งเดียวกัน

ส่วนในธรรมณะของพระพุทธศาสนานั้น ตามรูปศัพท์ นิพพาน ประกอบด้วย นิ อุปสรรค แปลว่า ออกไป หมดไป ไม่มี + วาน ซึ่งหมายถึง เครื่องร่ายรัดคือตัณหา รวมความแล้วก็หมายถึง การออกจากตัณหาเครื่องร่ายรัด ซึ่งเป็นเหมือนเชือกหรือด้ายที่ผูกสัตว์ให้อยู่ในสังสารวัฏ (ขุ.จ.30/381/184)

อีกประการหนึ่ง ตามรูปศัพท์ นิพพาน แปลว่า ธรรมชาติที่หาสิ่งเสียบแทงไม่ได้หมายความว่า สิ่งเสียบแทงคือลูกศร ซึ่งได้แก่ รากะ โทสะ โมหะ สัตว์ทั้งหลายถูกลูกศรคือรากะ โทสะ และโมหะเสียบแทง ทำให้เกิดความแรร้อนและเป็นทุกข์อยู่ตลอดเวลา นิพพานจึงเป็นภาวะที่หาเครื่องเสียบแทงโดยลูกศร คือ รากะ โทสะและโมหะไม่ได้ นอกจากนี้ นิพพานยังแปลว่า ดับ หมายถึง การดับความร้อนเพราะไฟที่เกิดจากรากะ โทสะ และโมหะนั้นเอง

นิพพาน จึงหมายถึง สภาวะที่ความทุกข์และกิเลสดับลง เป็นภาวะที่จิตไม่ต้องแรร้อนหรือเจ็บปวดด้วยอำนาจของกิเลสอีกต่อไป เป็นธรรมชาติหนึ่งเดียวที่มีอยู่ตลอดอนันตกาล เป็นที่ดับสิ้นของกิเลสและทุกข์ เป็นการดับความร้อนเพราะไฟที่เกิดจากกิเลส คือ รากะ โทสะ และโมหะ เป็นสภาวะที่อยู่เหนืออำนาจของกิเลส กรรมและวิบาก ซึ่งมีรากะ โทสะ และโมหะเป็นมูลรากโดยสิ้นเชิง นิพพานจึงเป็นสภาวะแห่งปรมัตถธรรมสูงสุด เป็นแดนดับกิเลสและ

ความทุกข์ทั้งมวล

ดังนั้น ความหมายของโมกษะกับนิพพานในพระคัมภีร์ทั้งสองจึงแตกต่างกันเพราะตามพระคัมภีร์ของคัมภีร์อุปนิษัท โมกษะหมายถึง การที่อาตมบุรุษแจ้งธรรมชาติที่แท้จริงของตัวมันเองว่าเป็นสิ่งเดียวกันกับปรมาตมหรือพรหม เป็นสภาวะที่ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นสิ่งเดียวกันกับพรหมซึ่งเป็นสิ่งสูงสุด เป็นการรู้ถึงพรหมที่มีอยู่เพียงหนึ่งเดียวที่มีอยู่ในทุกสิ่งทุกอย่าง ส่วนในพระคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก นิพพาน หมายถึง สภาวะที่ดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งมวลเป็นการดับความร้อนเพราะไฟที่เกิดจากกิเลส คือ ราคะ โทสะ และโมหะ เป็นการสลัดออกจากตัณหาเครื่องร้อยรัดซึ่งผูกมัดไว้ไนสังสารวัฏ ไม่ใช่เป็นการที่จิตของมนุษย์แต่ละบุคคลรู้แจ้งตัวเองว่าเป็นสิ่งเดียวกันกับนิพพานและเข้าไปรวมกับนิพพาน ไม่ใช่เป็นการที่จิตเข้าไปรวมกับสิ่งสูงสุด แม้ว่านิพพานจะเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาก็ตาม แต่นิพพานเป็นสภาวะที่เกิดขึ้นได้จากการปฏิบัติ ตามหลักการของพระพุทธศาสนา จนกระทั่งบุคคลสามารถดับอวิชชาตัณหาและอุปาทาน ซึ่งเป็นสาเหตุของความทุกข์ทั้งมวลได้โดยสิ้นเชิง

1.2 ความแตกต่างกันด้านสภาวะของโมกษะและนิพพาน

ความแตกต่างกันของพระคัมภีร์เรื่องโมกษะและนิพพานที่ชัดเจน อีกประการหนึ่งก็คืออุปนิษัท อธิบายว่า สภาวะของโมกษะนั้นเป็นอัตตา (อาตมบุรุษ/มีตัวตน) ส่วนพระพุทธศาสนาอธิบายว่า นิพพานมีสภาวะเป็นอนัตตา (ไม่ใช่ตัวตน) ดังต่อไปนี้คือ

ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของอาตมบุรุษและพรหม หรือตัวตนสูงสุดและตัวตนสูงสุดนั้นเป็นหลักการที่สำคัญที่เป็นพื้นฐานของปรัชญาอุปนิษัททั้งหมด หลักการสำคัญดังกล่าวนี้สรุปลงในสมการที่ว่า พรหมบุรุษเท่ากับอาตมบุรุษ ซึ่งอุปนิษัทใช้แนวคิดดังกล่าวในการอธิบายถึงโมกษะ

อุปนิษัท อธิบายว่า การรู้แจ้งอาตมบุรุษก็คือการรู้แจ้งพรหม ที่เป็นเช่นนี้เพราะอาตมบุรุษและพรหมเป็นสิ่งเดียวกัน เพราะพรหมเป็นหลักสูงสุดที่ถูกรู้ในจักรวาล ส่วนอาตมบุรุษเป็นหลักสูงสุดที่ถูกรู้แจ้งในมนุษย์แต่ละคน การที่อาตมบุรุษที่มีอยู่ในแต่ละบุคคลรู้แจ้งธรรมชาติที่แท้จริงของตนเองว่าเป็นสิ่งเดียวกันกับพรหมก็คือการบรรลุโมกษะหรือการหลุดพ้น ตัวตนที่แท้จริงของมนุษย์แต่ละบุคคลนั้นเป็นพรหมที่บริสุทธิ์อยู่แล้วและเป็นสิ่งที่หลุดพ้นแล้ว แต่ธรรมชาติที่แท้จริงของมันถูกปกปิดโดยความไม่รู้ (อวิชชา) ของมนุษย์ ตราบใดที่ชีวาตมบุรุษยังคงมีอวิชชา ก็ย่อมตกอยู่ภายใต้การเวียนว่ายตายเกิดอย่างไม่มีที่สิ้นสุด เมื่อใดที่ชีวาตมบุรุษแจ้งตัวตนของมันว่าเป็นพรหมย่อมบรรลุโมกษะได้ ดังข้อความที่กล่าวว่า

"ยถา นทฺยสฺส สฺยทฺมมานาสฺ สมฺพุเร'สฺสํ คจฺจนฺติ นามรูปเ วิหาย, ตถา วิทฺวาน นามรูปาทุ วิมุกฺตเต ปราตฺตปรี ปุรุษมฺไปติ ทิวยมฺ (M.U.3.2.8)

แม่น้ำทั้งหลายย่อมไหลมาแล้วหายเข้าไปในมหาสมุทร โดยทั้งชื่อและรูปทั้งหมด ฉะนั้นใครเมื่อเป็นอิสระจากนามและรูปแล้ว ย่อมบรรลุดังบุคคลผู้เป็นทิพย์ที่สูงกว่าสิ่งที่สูงได้ ฉะนั้นเหมือนกัน

โมกษะหรือการหลุดพ้นนั้นบรรจุอยู่ในความรู้แจ้งอาตมณแล้ว ไม่ใช่ผลลัพธ์ของการรู้แจ้งอาตมณ แต่ตัวความรู้แจ้งนั่นเอง คือ โมกษะ ดังนั้น โมกษะจึงไม่ใช่สิ่งที่จะบรรลุได้ โดยการเปลี่ยนแปลงของสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ในโลก แต่เป็นสิ่งที่สามารถบรรลุได้โดยการสิ้นอวิชชาของชีวาตมณ เพราะโมกษะ ก็คือ อาตมณที่ไม่มีอวิชชานั้นเอง เป็นสภาวะที่อาตมณรู้แจ้งตัวมันเองว่าเป็นสิ่งเดียวกันกับพุทธมณ

ทรรศนะเรื่องโมกษะจะไม่สามารถอธิบายให้เหตุผลได้ ถ้าไม่ยอมรับความมีอยู่ของอาตมณหรือแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับอัตตา ที่กล่าวว่า เบื้องหลังของทุกสิ่งทุกอย่างมีแก่นแท้ที่เป็นนิรันดร์ เป็นอมตะอยู่ สิ่งนั้น คืออาตมณ การที่อุปัชฌ์สามารถอธิบายทรรศนะเรื่องโมกษะได้ เพราะมีการยอมรับเรื่องอัตตานั้นเอง ดังนั้น โมกษะจึงมีสภาวะเป็นอัตตา เพราะเป็นความรู้แจ้งตัวตน (อาตมณ) ที่แท้จริงของชีวาตมณที่มีอยู่ในแต่ละบุคคล

ส่วนพระพุทธศาสนากล่าวว่า นิพพาน ซึ่งได้แก่ ความหลุดพ้นจากสรรพกิเลสทั้งปวงนั้นมีสภาวะเป็นอนัตตา (ไม่ใช่ตัวตน) จุดประสงค์หลักของการสอนเรื่องอนัตตาของพระพุทธเจ้าก็เพื่อให้เหล่าสาวกทั้งหลายสลัดการยึดถือแนวคิดเรื่องอัตตา เพราะการที่จะบรรลุพระนิพพานได้นั้น บุคคลต้องละความเห็นว่าเป็นตัวตน และความยึดมั่นว่า ฉันมี ฉันเป็น ให้ได้เสียก่อน ตราบใดที่ยังไม่สามารถสลัดความคิดดังกล่าวได้ ตราบนั้นก็ไม่สามารถจะบรรลุพระนิพพานได้

ในมูลปริยายสูตร พระพุทธเจ้าทรงเน้นถึงความจำเป็นที่จะต้องละทิ้งความคิดว่า ฉันมีในทุกสิ่งรวมทั้งพระนิพพานด้วย เพราะพระนิพพานเองก็มีสภาวะเป็นอนัตตา (ม.ม.12/6/8)

ความคิดว่า ฉันมี จึงเป็นเครื่องทำลายพรหมจรรย์ ความคิดเช่นนั้นจึงเป็นสิ่งที่ต้องกำจัด เพราะการกำจัดความคิดว่า ฉันมี ในขั้นที่ 5 นั้นเองที่ทำให้บุคคลบรรลุพระนิพพาน ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

"ยงฺกิญฺจิ กปฺปํ รูปํ อตฺตึทานาคตฺตปจฺจุปฺปนํ ฯลฯ สพฺพํ รูปํ เนตํ มม เนโสทมฺสฺมิน เมโส อตฺตาคฺคิ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญา ยทฺสวา อนุปาทา วิมุตฺโตโหติ ฯ ยถา กาจิ เวทนา ฯ ยถา กาจิ สญฺญา ฯ ยถา เกจิ สงฺขารา ฯ ยงฺกิญฺจิ วิญฺญานํ อตฺตึทานาคตฺตปจฺจุปฺปนํ อชฺชุตฺตํ วา พหิทฺธา วา โอฟาริกํ วา สุขุมํ วา หนักํ วา ปณีตํ วา ยํ ทูเร สฺมุติเก วา สพฺพํ

วิญญานัม เนตัมม เนโสทมสมิ น เมโส อุตตาดิ เอวเมตัม ยถาภูตัม สมุปปัญญาย ทิสฺวา
อนุปาทา วิมุตโต โหติ ฯ เอวํ โข กุปฺป ชานโต เอวํ ปสฺสโต อิมสมิญจ สวิญญานเก กาเย
พหิทฺธา จ สพฺพนิมิตฺเตสุ อหฺงการมมฺงการมานาปคตํ มานสํ โหติ วิธา สมตฺติกฺกนฺตํ สนฺติ
สฺวิมุตฺตนฺติ ฯ (ส.ข.17/319/207-208)

กัปปะ, รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต
อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในก็ดี ภายนอกก็ดี หยาบก็ดี ละเอียดก็ดี เลวก็ดี ประณีตก็ดี มี
อยู่ในที่ไกลก็ดี ในที่ใกล้ก็ดี อริยสาวกเห็นสิ่งทั้งหมดนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง
อย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา อย่างนี้แล้ว จึงหลุดพ้น
เพราะไม่ถือมัน กัปปะ เมื่อบุคคลรู้อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล มันจึงปราศจากอหังการมมังการ
และมานานุสัย ในกายที่มีใจครองนี้ และสรรพนิมิตภายนอก กว้างขวางด้วยดีสงบระงับ พ้น
วิเศษแล้ว

พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้แจ่มแจ้งว่า ความคิดว่าเป็นอัตตาจะเป็นไปได้ก็โดย
อาศัยขั้น 5 ดังที่ทรงตรัสว่า

"เย हि เกจิ ภิกฺขเว สมณํ วา พฺราหฺมณํ วา อนेกविहिโต อุตฺตानํ
สมนุสฺสสมานา สมนุสฺสสนฺติ สพฺเพ เต ปญฺจุปฺปาทานกฺขนฺธํ สมนุสฺสสนฺติ เอเตสํ วา
อญฺญตรํ ฯ (ส.ข.17/94/57)

ภิกษุทั้งหลาย ก็สมณหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เมื่อพิจารณาเห็น ย่อม
พิจารณาเห็นตนหลายวิธี สมณหรือพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมด ย่อมพิจารณาเห็นอุปาทานขั้นทั้ง 5
หรืออย่างใดอย่างหนึ่ง

จากที่กล่าวมาข้างต้นนี้ จะเห็นความแตกต่างได้อย่างชัดเจนว่า โมกษะ ใน
ทรรณะของอุปัชฌ์ ก็คือ อาตมณซึ่งรู้แจ้งตัวมันเองว่า เป็นสิ่งเดียวกับพหุมนุ กล่าวคือ เป็น
อาตมณหรืออัตตาที่ปราศจากอวิชานั่นเอง ส่วนพระนิพพานนั้นมีสถานะเป็นอนัตตา เพราะการ
ที่บุคคลจะบรรลุนิพพานได้นั้นต้องละความเห็นที่ว่ามีตัวตน (สัkkายทิฏฐิ) และความเห็นว่ามี
(อัสมีมานะ) ให้ได้เสียก่อน ตราบใดที่ยังมีการยึดถือตัวตน ก็ย่อมไม่สามารถที่จะหลุดพ้นได้
ในมูลปริยายสูตรก็กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่าพระนิพพานเป็นอนัตตา ดังที่กล่าวไว้ว่า

"โยปี โส ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรหํ ชีณาสโว วุสฺสิตฺวา กตฺถณฺนิโย าลา สพฺพํ
นิพฺพานํ นิพฺพานโต อภิชานาติ นิพฺพานํ นิพฺพานโต อภิญฺญาเย นิพฺพานํ น มญฺญติ
นิพฺพานสฺมีน มญฺญติ นิพฺพานโต น มญฺญติ นิพฺพานมฺเมติ น มญฺญติ าลา (ม.ม.12/7/9)

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเช่นนี้เท่านั้นคือพระอรหันต์ผู้หมดกิเลสแล้ว จบสิ้นการ
ประพาสพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจเสร็จแล้ว าลา จึงรู้พระนิพพานโดยความเป็นพระนิพพาน

ครั้นรู้พระนิพพานโดยความเป็นพระนิพพานแล้ว ย่อมไม่คิดถึงพระนิพพาน ย่อมไม่คิดในพระนิพพาน ย่อมไม่คิดนอกพระนิพพาน ย่อมไม่คิดว่าพระนิพพานเป็นของตน

นอกจากนี้ ในพระสูตรตันตปิฎกยังมีข้อความที่แสดงถึงสภาวะที่เป็นอนัตตาของพระนิพพานไว้อีก ดังข้อความที่กล่าวไว้ว่า

"อนิจจา สัพพสงขรา ทุกขานตฺตา จ สงฺขตา

นิพฺพานญฺเจว ปณฺณตฺติ อนตฺตา อิติ นิจฺจยา ฯ (วินย.8/826/224)

สังขารทั้งปวง อันปัจจัยปรุงแต่ง ไม่เที่ยง เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นอนัตตา นิพพานและปัญญาดีชื่อ เป็นอนัตตา มีวินิจัยดังนี้

"จตุหากาเรติ อนตฺตญฺเรณ จตฺตาริ สจฺจานิ เอกปฏิเวธานิ ...นิโรธสฺส นิโรฏฺฐโร อนตฺตญฺโร ฯ (ขุ.ปฎิ.31/546/450)

สังขะ 4 แห่งตลอด (รูัจริง) ด้วยญาณเดียว โดยความหมายว่าเป็นอนัตตา โดยอาการ 4 คือ ... นิโรธ (หมายถึงนิพพาน) มีอรรถคือนิโรธ มีความหมายว่าเป็นอนัตตา

ดังนั้น สภาวะที่เป็นอนัตตาของโมกษะ เพราะโมกษะคือการที่ชีวิตมนุษย์แจ้งตัวมันเองว่าเป็นสิ่งเดียวกับปรมาตม (ตัวตนสูงสุด) หรือพรหม ตามแนวคิดของคัมภีร์อุปนิษัท จึงแตกต่างจากสภาวะของนิพพานซึ่งมีการแสดงไว้อย่างชัดเจนว่าเป็นอนัตตา (ไม่ใช่ตัวตน) ตามแนวคิดของพระพุทธศาสนา

2. ทรรศนะเรื่องโมกษะและนิพพานที่คล้ายคลึงกัน ในคัมภีร์อุปนิษัทและพระสูตรตันตปิฎก

2.1 ความคล้ายคลึงกันด้านประเภท

การแบ่งประเภทของโมกษะและนิพพานทั้งสองอย่างนั้นกล่าว ได้ว่ามีความคล้ายคลึงกันอย่างมาก เพราะในคัมภีร์ทั้งสองแบ่งโมกษะและนิพพานออกเป็น 2 ประเภท เช่นเดียวกันและมีการอธิบายประเภททั้งสองนั้นในแนวทางที่คล้ายคลึงกันอย่างมาก ดังต่อไปนี้คือ

อุปนิษัทแบ่งประเภทของโมกษะออกเป็น 2 ประเภท คือ

1. ชีวันมุกติ หมายถึง การหลุดพ้นของบุคคลผู้หลุดพ้นแล้ว แต่ยังมีชีวิตอยู่ เป็นการหลุดพ้นจากสิ่งที่ปรุงแต่งภายนอก แต่รูปกายของบุคคลผู้หลุดพ้นแล้วยังคงมีอยู่ต่อไป จนกว่าจะสิ้นอายุหรือสิ้นผลกรรมที่ทำไว้ในอดีต แต่จะไม่ทำกรรมใหม่เพิ่มขึ้น แม้จะมีร่างกายอยู่แต่ก็ไม่ได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงภายนอกที่เกิดขึ้นแก่รูปกาย

2. วิเทหุกติ หมายถึง การหลุดพ้นหลังจากตายแล้ว ไม่มีรูปกายปรากฏ ร่างกายของผู้บรรลุโมกษะแตกดับไป เป็นการเข้าถึงความเป็นเอกภาพกับพรหมอย่างแท้จริง

พระสูตรตันตปิฎกก็แบ่งนิพพานออกเป็น 2 ประเภทเช่นเดียวกัน คือ

1. สอุปาทิเสสนิพพาน แปลว่า ภาวะของนิพพานที่เป็นไปด้วยอุปาทิที่ยังเหลืออยู่ หรือนิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับชั้น 5 หมายถึง สภาวะของพระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุความสิ้นกิเลสทั้งหลายโดยสิ้นเชิงแล้ว แต่ยังทรงชั้น 5 (ร่างกาย) อยู่ มีชีวิตอยู่ตามธรรมดา ร่างกายก็ดำเนินไปตามหน้าที่ของมัน ยังมีความเจ็บป่วย ความแก่ แต่ความทุกข์ทางใจนั้นไม่สามารถกระทบจิตของพระอริยบุคคลเหล่านั้นได้ เพราะจิตของท่านสามารถเข้าถึงนิพพานได้แล้ว

2. อนุปาทิเสสนิพพาน แปลว่า ภาวะของนิพพานที่ไม่มีอุปาทิเหลืออยู่ หรือนิพพานที่ไม่เกี่ยวข้องกับชั้น 5 หมายถึงสภาวะที่ดับทั้งกิเลสและชั้น 5 ได้โดยสิ้นเชิง พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุนิพพานพร้อมทั้งดับชั้น 5 ตามระยะเวลาของอายุขัย เรียกว่า บรรลุอนุปาทิเสสนิพพาน

สอุปาทิเสสนิพพานและอนุปาทิเสสนิพพาน เป็นนิพพานอันเดียวกัน แต่มองกันเป็น 2 ด้าน กล่าวคือ สอุปาทิเสสนิพพานเป็นนิพพานในแง่ของความสิ้นกิเลส ซึ่งมีผลติดต่อกับโลกภายนอกหรือต่อการดำเนินชีวิตประจำวัน ส่วนอนุปาทิเสสนิพพาน คือ นิพพานในแง่ที่เป็นภาวะจำเพาะล้วน ๆ แท้ ๆ ซึ่งเป็นประสบการณ์เฉพาะของผู้บรรลุ ไม่อาจหยั่งรู้ได้ด้วยประสบการณ์ทางอินทรีย์ 5

ดังนั้น เราจะเห็นความคล้ายคลึงกันระหว่างประเภทของสิ่งสูงสุดทั้ง 2 ในทรรศนะของคัมภีร์ทั้งสอง กล่าวคือ ชีวันมุกติ ซึ่งหมายถึง โมกษะของบุคคลผู้ยังมีชีวิตอยู่ อาตมณูที่บรรลุโมกษะแล้วกับกายยังสัมพันธ์กันอยู่ พอจะเทียบกันได้กับสอุปาทิเสสนิพพาน ซึ่งหมายถึงสภาวะของพระอริยบุคคลผู้สิ้นกิเลสแล้วแต่ยังคงมีชีวิตอยู่ ส่วนวิเทหุกติ ซึ่งหมายถึงโมกษะของบุคคลผู้สิ้นชีวิตแล้วเป็นการเข้าถึงความเป็นเอกภาพกับพรหมอย่างสมบูรณ์พอเทียบได้กับอนุปาทิเสสนิพพาน ซึ่งหมายถึงสภาวะของพระอริยบุคคลผู้สิ้นกิเลสพร้อมทั้งดับชั้น 5

2.2 ความคล้ายคลึงกันด้านสภาวะ

โมกษะในคัมภีร์อุปนิษัทกับนิพพานในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎกมีความคล้ายคลึงกันในลักษณะที่ว่า ทั้งโมกษะและนิพพานถูกอธิบายในลักษณะปฏิเสธและในฐานะเป็นบรมสุขเช่นเดียวกัน ซึ่งจะแยกกล่าวเป็น 2 ลักษณะดังกล่าว ดังต่อไปนี้

2.2.1 สภาวะของโมกษะและนิพพานในลักษณะปฏิเสธ

อุปนิษทกล่าวถึงโมกษะว่าเป็นสภาวะที่แท้จริงของอาตมณหรือพुरुหมณ เป็นสภาวะอันเป็นที่สิ้นสุดสิ้นของการยึดถือว่าเป็นตัวบุคคล ปราศจากการแยกแยะที่เกี่ยวข้องกับตัวตน ไม่ยึดติดอยู่กับตัวตน แต่สภาวะของโมกษะไม่ใช่สภาวะที่ไม่มีอะไร ดังข้อความที่กล่าวไว้ในมุลทกะอุปนิษทว่า

"ยถา นทฺยสุ สฺยณฺทมนาสฺ สฺมฺพุเร' สฺตํ คจฺจนฺติ นามรูปเ วิหาย, ตถา วิทฺวานนามรูปาทุ วิมฺฤตะ ปราตฺปรี ปุรุสมฺไปติ ทิวมยฺ (M.U.3.28)

แม่น้ำที่ไหลลงไปในมหาสมุทร ย่อมละทิ้งนามและรูป ฉนใด บุคคลผู้ฉลาด... เป็นอิสระจากนามและรูป ย่อมเข้าไปสู่บุคคลผู้เป็นทิพย์ ผู้อยู่เหนือทุกสิ่งทุกอย่าง ฉนนั้น

อุปนิษทอธิบายถึงโมกษะในลักษณะปฏิเสธว่า เป็นสภาวะที่ไม่มีมีความเศร้า โศก ปราศจากบาป ปราศจากความหิวกระหาย ปราศจากชรา เป็นสภาวะที่เป็นอมตะ อยู่เหนือกาลทั้งสาม คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ดังข้อความที่ปรากฏในอุปนิษทว่า

"... นาสฺย ชรโยตฺช ชีรยติ น วธฺณาสฺย หนฺยเต ...เอช อาตฺมาปทฺตปาปฺมา วิชโร วิมฺฤตฺยฺโร วิโคโก วิชิตฺโส ปิปาสะ (C.U.8.1.5)

มัน (อาตมณ) ไม่แก่เพราะการแก่ของร่างกาย ไม่ตายเพราะการฆ่าร่างกายให้ตาย ...มัน (อากาศ) คืออาตมณซึ่งปราศจากบาป ปราศจากชรา ปราศจากความตาย ปราศจากความเศร้าโศก ปราศจากความหิวกระหาย

"...ภฺตฺม ภาวทฺภวิษฺยทิตฺติ สฺรวโมงฺการ เอว ยจฺจานฺยตฺ ตฺริกาลาตีตฺ ตทปโยงฺการ (Mā.U.1)

... สิ่งทั้งปวง คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ก็คืออักษร โอม (พुरुหมณ) นั้นเอง และแม้สิ่งอื่นที่อยู่เหนือกาลทั้ง 3 นั้น ก็คือ อักษร โอม (พुरुหมณ) เช่นเดียวกัน

โมกษะหรือการหลุดพ้น คือ สภาวะที่ทำลายพันธนาการซึ่งเป็นผลมาจากอวิชชา เมื่ออวิชชาถูกทำลายลงไปสภาวะที่เรียกว่า โมกษะ ย่อมปรากฏ บุคคลผู้บรรลุโมกษะ ย่อมไม่ยึดติดอยู่กับการกระทำ การกระทำทั้งดีและชั่วย่อมสูญสิ้นไปเมื่อโมกษะถูกรู้แจ้ง ดังข้อความที่ว่า

"... ส น สาธุณา กรฺมณฺหา ภูยานฺ โน เอวสาธุณา กณฺเียน...(B.U.4.4.22)
เขาไม่ได้เป็นใหญ่เพราะกรรมดีและไม่ได้ต่ำต้อยเพราะกรรมชั่ว

"... ยถา ปุชฺกรปฺลาศ อาโป น ศลฺิษฺยนฺต, เอวเมว วิทฺ ปาปฺ กรฺมณ ศลฺิษฺยต อิตฺติ ... (C.U.4.14.3)

น้ำย่อมไม่ติดอยู่บนใบบัว ฉนใด กรรมชั่วย่อมไม่ติดบุคคลผู้รู้แจ้งสิ่งนั้น (พुरुหมณ)

อุปนิษัตมีความเห็นว่า อภิปญญา คือ พันธนาการซึ่งเป็นสิ่งที่ผูกมัดไว้ไม่ให้รู้แจ้งพรมุญ ทำใหวนเวียนอยู่กับความทุกข์รำไป ต่อเมื่อกำจัดอภิปญญาออกไปได้ ก็จะทำให้พ้นจากความทุกข์รำไปได้ ดังข้อความที่กล่าวว่า

"ปุรุช เอเวท วิศว กรุม ตโป พุรุม ปรามฤตมฺ เอตท โย เวท นิหิตํ
คฺหายํ โส' วิทยาครนฺธิ วิกรตีท (M.U.2.1.10)

ปุรุชก็คือสิ่งนี้ทั้งปวง ได้แก่ การงาน ตบะ และพรหมมา ผู้อยู่เหนือความตาย บุคคลผู้รู้สิ่งนั้นซึ่งอยู่ในที่อันลึกลับ เขาย่อมตัดปมแห่งอภิปญญา (ความไม่รู้จริง) เสียได้ในโลกนี้

"ขฺยฺยวทา เทวํ สรวปาศาปทานิ กุชีณเฆ เกลโลศฺร ชนฺม-มฤตฺยฺ ปฺรทาณิ
ตสฺยาภิธฺยานาตุ ตฤตฺยํ เททเกเท วิศฺวโลศฺวรฺยํ เกวลาปฺต-กามาฆ (S.U.1.11)

เพราะรู้เทพ (พระเจ้า) พันธนาการทั้งปวงย่อมพินาศไป เมื่อกิเลส (เกลศ) ทั้งหลายสิ้นไป การเกิดและการตายก็ไม่มี โดยการทำสมาธิถึงเขา ภาวะที่ ๓ ได้แก่ ความเป็นเจ้าของทุกสิ่งทุกอย่าง ย่อมมีเมื่อร่างกายแตกสลายไป เขาผู้มีเพียงคนเดียว เป็นผู้ได้รับสิ่งที่ต้องการ

นอกจากนี้ อุปนิษัตยังกล่าวถึงสภาวะของโมกษะในลักษณะปฏิเสธไว้อีกว่า โมกษะเป็นสภาวะที่อยู่เหนือการอธิบายด้วยคำพูดคือ ไม่สามารถที่จะใช้ภาษาของมนุษย์มาอธิบายว่าสภาวะของโมกษะเป็นอย่างไรหรือเป็นอย่างนั้นและอยู่เกินกว่าที่จะคิด เป็นสภาวะที่ไม่สามารถจะกำหนดคุณลักษณะได้ ดังข้อความที่กล่าวว่า

"ส เอช เนติ เนตฺยาคฺตฺมา อคฺฤทฺโย นหิ คฤทฺยเต, อสีรุโย นหิ
สีรุยเต อสฺสโค นหิ สขฺยเต, อลิตํ น วฺยถเต, น ริษฺยติ (B.U.3.9.26/4.2.4/4.4.22)

อาตมณฺไมชฺสิ่งนี้ ไม่ชฺสิ่งนี้ มันไม่สามารถถูกเข้าใจได้โดยการไขประสาธสัมผัส เพราะมันไม่ถูกเข้าใจโดยไขประสาธสัมผัส มันไม่สามารถถูกทำลายได้ เพราะมันไม่ถูกทำลาย มันไม่ติดกับสิ่งใด เพราะไม่มีอะไรที่จะติดมัน มันไม่ถูกล่ามไว้ มันไม่ทุกข์ ไม่เจ็บปวด

อนึ่ง โดยทั่วไปทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงไป ด้วยเหตุและผล ซึ่งเป็นหลักธรรมดาสากลทั่ว ๆ ไป แต่สภาวะของโมกษะหาได้เปลี่ยนแปลงเช่นนั้นไม่ เพราะสภาวะของโมกษะอยู่เหนือหลักแห่งเหตุและผล

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ จะเห็นได้ว่า สภาวะของโมกษะที่แท้จริงนั้นไม่สามารถจะรู้ได้ อยู่เหนือการบรรยายด้วยภาษาพูด เป็นสภาวะที่ไม่มีการเกิด การตาย ปราศจากการรับรู้ ไม่มีการกระทำ อยู่ในสภาวะนั้น เมื่อจะอธิบายถึงสภาวะนั้น ท่านจึงใช้คำว่า ไม่ชฺสิ่งนี้ ไม่ชฺสิ่งนี้ (เนติ เนติ)

ส่วนในวรรณคดีของพระสุตตันตปิฎก ก็ใช้ลักษณะปฏิเสธเช่นเดียวกันในการอธิบายถึงสภาวะของพระนิพพาน โดยอธิบายถึงสภาวะของพระนิพพานว่า คือที่สุดแห่งทุกข์

เป็นสภาวะที่หาเครื่องยึดมิได้ เป็นที่สิ้นไปแห่งความแก่และความตาย กล่าวคือ เป็นสภาวะที่เป็นอมตะ ดังข้อความที่กล่าวไว้ในพระสูตรตันตปิฎก ดังต่อไปนี้

"อภิญจัน อนาทาน เอตํ ทิปปํ อนาปรี

นิพพานํ อิติ นํ พุริมิ ชรามจุจฺปกริขยํ (ขุ.ส.25/434/544)

เรากล่าวทีปนั้นมิใช่อื่น หาห้วงมิได้ หาเครื่องยึดมิได้ เป็นที่สิ้นรอบแห่งชราและมัจจุ ว่าเป็นนิพพาน

"อนิจฺจา วต สงฺขารา อุปฺปาทวยธมฺมิโน

อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺชนนฺติ เตสํ วุปฺสโม สุโข (ที.มทา.10/147/181)

สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ความเข้าไปสงบแห่งสังขารเหล่านั้น ย่อมเป็นสุข

ลักษณะซึ่งคล้ายคลึงกันอีกอย่างหนึ่งระหว่างโมกษะและนิพพาน ก็คือสภาวะที่ไม่เปลี่ยนแปลงด้วยสิ่งใด ๆ นิพพานเป็นสภาวะที่ไม่เปลี่ยนแปลง เพราะบุคคลทั้งหลายผู้ได้บรรลุนิพพาน ก็คือ ได้บรรลุนิพพานอันเดียวกัน ลักษณะดังกล่าวเป็นการอธิบายถึงสภาวะที่เป็นอมตะและเป็นนิรันดร์ของนิพพาน ซึ่งเป็นสภาวะที่มีอยู่แล้ว ดังข้อความที่กล่าวว่า

"เสยฺยธาปึ ภิกฺขเว ยถา จ โลเก สวณฺติโย มหาสมุทฺทํ อุปฺปนฺติ ยถา จ อนฺตลิกฺขา ธาธา ปปฺตนฺติ น เตเน มหาสมุทฺทสฺส อนฺตคฺคํ วา ปุรตฺตํ วา ปญฺญายติ เอวเมว โข ภิกฺขเว พหุปี ภิกฺขุ อนฺปาทิสฺสาย นิพฺพานธาดุยา ปรินิพฺพายนฺติ น เตเน นิพฺพานธาดุยา อนฺตคฺคํ วา ปุรตฺตํ วา ปญฺญายติ ฯ (ขุ.ธ.25/118/157)

ภิกษุทั้งหลาย กระแสน้ำทั้งหลาย ย่อมไหลลงสู่มหาสมุทร และสายน้ำทั้งหลายย่อมไหลลงมาจากปากฟ้า ย่อมไม่ทำให้มหาสมุทรนั้นพร่องหรือว่าเต็มได้ ฉะนั้น แม้ภิกษุทั้งหลายผู้ปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ย่อมไม่ทำให้นิพพานธาตุนั้นเต็ม หรือพร่องได้ ฉะนั้นเหมือนกัน

การที่จะอธิบายถึงพระนิพพานให้เป็นที่ประจักษ์ ชัดแจ้ง เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก เพราะสภาวะของนิพพานไม่สามารถที่จะอธิบายให้เข้าใจได้ โดยภาษาของมนุษย์ และไม่สามารถที่จะใช้หลักแห่งเหตุและผลมาบรรยายได้ ดังนั้น เมื่อจะอธิบายถึงพระนิพพาน ในพระคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาจึงใช้วิธีปฏิเสธทุก ๆ อย่าง ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ดังข้อความว่า

"อิทฺมชฺรมิทฺมณํ

อสฺสปฺตมสมฺพาทิ

อิทฺมชฺรมณฺณปทฺมโสภํ

อหฺลิตมภยํ นิรฺูปตานํ (ขุ.เถร.26/474/506)

นิพพานนี้ ไม่แก่ ไม่ตาย เป็นที่แห่งความไม่แก่ ไม่ตาย ไม่มีความเศร้า
โศก ไม่มีคู่แข่ง ไม่เบียดเสียดขัดแย้ง ไม่มีความพลั้งพลาด ไม่มีภัย ไม่มีความเดือดร้อน

ลักษณะปฏิเสธของนิพพานอีกอย่างหนึ่ง ก็คือ สภาวะเป็นที่ดับดับตาเพราะ
พระพุทธศาสนาถือว่า ตัณหา เป็นสาเหตุแห่งความทุกข์ การดับดับตาก็คือการดับทุกข์ เมื่อทุกข์
หมดไป สภาวะที่เรียกว่า นิพพาน ก็ปรากฏแทนที่ ดังข้อความที่ว่า

"ตณฺหาหยา วิปฺพาเนน นิพฺพานํ อิติ วุจฺจติ

(ขุ.สุ.25/437/547, ขุ.จุ.30/457/217)

เพราะละดับตาเสียได้ ท่านจึงเรียกว่า นิพพาน

สภาวะของพระนิพพานอีกประการหนึ่งก็คือ อยู่เหนือบุญและบาป เพราะ
การกระทำของบุคคลผู้บรรลุนิพพานแล้วไม่จัดเป็นบุญและบาป เป็นเพียงกิริยาเท่านั้น ซึ่งก็
เหมือนกันกับสภาวะที่อยู่เหนือบุญและบาปของโมกษะ ซึ่งก็เป็นลักษณะที่ร่วมกันของบรรดาทั้ง
สอง ดังข้อความที่กล่าวว่า

"อนวสฺสตุจิตฺตสฺส อนนฺวาทเจตฺโต

ปฺญญฺปาปหีนสฺส นตฺถิ ชาครโต ภยํ ฯ (ขุ.ธ.25/13/20)

ภัย ย่อมไม่มีแก่ภิกษุ (ผู้บรรลุนิพพานแล้ว) ผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว ผู้มีจิตไม่
เป็นไปตามอำนาจกิเลส ผู้ละบุญและบาปได้แล้ว ผู้ตื่นแล้ว

"โยธ ปุญฺญญฺจ ปาปญฺจ พาเหตฺวา พุทฺทมจฺริยา

สงฺขาเย โลเก จรติ ส เว ภิกฺขุติ วุจฺจติ ฯ (ขุ.ธ.25/29/50)

ผู้ใดในโลกนี้ ละบุญและบาปได้แล้ว ประพฤติพรหมจรรย์แล้ว มีกิเลส
สิ้นแล้ว ย่อมเที่ยวไปในโลก บุคคลนั้นแล เรียกว่า ภิกษุ

"โยธ ปุญฺญญฺจ ปาปญฺจ อุกฺโก สงฺคํ อุปฺปจฺจกา

อโสภํ วิรชํ สุทฺธํ ตมทํ พุทฺธิ พุทฺทมณฺณติ ฯ (ขุ.ธ.25/36/70)

เราย่อมเรียก บุคคลผู้ละบุญและบาปทั้งสองได้แล้ว ก้าวล่วงธรรมเป็น
เครื่องข้อง ไม่โศกเศร้า ไม่มีมลทิน บริสุทธิ์ ว่าเป็นพราหมณ์

"สพฺพโส ตณฺหานํ ขยา อเสสฺสวราคฺคิโรธ นิพฺพานํ, ตสฺส นิพฺพุตสฺส

ภิกฺขุโน อนุปาทา ปฺนพฺภโว น โหติ ฯ (ขุ.ธ.25/84/122)

ความดับด้วยสํารอกโดยไม่มีส่วนเหลือ เพราะสิ้นไปแห่งตัณหาทั้งหลายโดย
ประการทั้งปวง คือ นิพพาน ภพใหม่ ย่อมไม่มี เพราะการไม่ยึดมั่นถือมั่นของภิกษุผู้บรรลุนิพพานแล้วนั้น

จากข้อความที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมด สามารถสรุปได้ว่า สภาวะของโมกษะในคัมภีร์อุปนิษัตและนิพพานในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก มีความคล้ายคลึงกันด้านสภาวะในลักษณะปฏิเสธ กล่าวคือ โมกษะ คือ สภาวะที่อาตมณูเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพुरुหมนุ ปราศจากความเกิด ความตาย ปราศจากบาป เป็นสภาวะที่เป็นอมตะ อยู่เหนือกาลเวลา ไม่ยึดติดกับตัวตน เป็นสภาวะที่ทำลายพันธนาการซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่รำไป เป็นสภาวะที่อยู่เหนือกรรมดีและกรรมชั่วเช่นเดียวกับพระนิพพาน ซึ่งเป็นสภาวะที่เป็นที่สิ้นสุดแห่งความทุกข์อันเนื่องมาแต่ตัณหา ปราศจากการเกิด แก่ เจ็บ และตาย เป็นแดนเกษมจากโยคะ ไม่มีความเศร้าโศก เป็นสภาวะที่ทำลายสรรพกิเลสทั้งหลาย เป็นสภาวะที่เป็นอมตะ ทาปัจจยปรุณงแดงมิได้ เป็นที่ดัดรอบของสิ่งที่ถูกปัจจยปรุณงแดง เป็นสภาวะที่มีความบริสุทธิ์บริบูรณ์ เป็นความสุขอันประเสริฐสูงสุด

อาจกล่าวได้ว่า การอธิบายถึงสิ่งสูงสุดในคัมภีร์ทั้งสองนั้น สภาวะในลักษณะปฏิเสธจึงเป็นลักษณะร่วมของโมกษะและนิพพาน เพราะการอธิบายถึงสิ่งสูงสุดซึ่งอยู่เหนือความเข้าใจของมนุษย์ วิธีการที่ดีที่สุดก็คือ การอธิบายในลักษณะปฏิเสธ ซึ่งการอธิบายสภาวะของทั้งสองพรรณานี้ก็คล้ายคลึงกันอย่างเห็นได้ชัดเจน

2.2.2 สภาวะของโมกษะและนิพพานในฐานะเป็นบรมสุข

อุปนิษัตกล่าวถึง โมกษะ ในอีกลักษณะหนึ่งว่า เป็นบรมสุข คือความสุขสูงสุด ในฐานะที่เป็นจุดหมายสูงสุดของแต่ละบุคคล โมกษะจึงมีสภาวะเป็นความปลาบปลื้มยินดี เป็นสภาวะของอาณันตะ คือสภาวะที่อาตมณูเป็นบรมสุข สิ่งอื่นที่แตกต่างจากอาตมณูหรือพुरुหมนุ จึงเป็นสิ่งที่ประกอบด้วยทุกข์ คือ ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลกนี้อีกต่อไป ดังข้อความที่กล่าวไว้

"อานนุโท พुरुหมเมติ วุชชานาตุ อานนุทาทุธ เหฺยว ขลฺวิมานิ ภูตานิ ชาชนฺเต อานนุเทน ชาตานิ ชฺวันติ อานนุทํ ปรุณฺนตฺยภิสฺวิสนฺติ (T.U.3.6.1)

เขารู้ว่า พुरुหมนุนั้นคือความสุขสูงสุด เพราะว่า แท้จริงแล้ว สิ่งที่มีอยู่ทั้งหลายย่อมเกิดจากความสุขสูงสุด เมื่อเกิดแล้ว พวกเขาย่อมเป็นอยู่ด้วยความสุข เมื่อตายไป พวกเขาย่อมเข้าไปสู่ความสุข

สภาวะที่พुरुหมนุหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ปราศจากความหิวกระหาย ปราศจากความกลัว ปราศจากความแก่ ปราศจากความโศก จึงได้รับการพรรณานในอุปนิษัตในฐานะเป็นสภาวะของอาณันตะหรือบรมสุข ดังข้อความที่กล่าวไว้

"สฺวรุเค โลเก น ภยํ กิ จ นาสุติ น ตตฺร ตฺวํ น ชรยา พิภะติ อุเก ตีรฺตฺวา อสนายา ปิปาเส โสกาติโค โมทเต สฺวรุคโลก (Kāṭha 1.1.12)

ในโลกสวรรค์ไม่มีความกลัวใด ๆ ณ ที่นั่น ท่านย่อมไม่มีความกลัว บุคคลย่อมไม่กลัวต่อความแก่ เมื่อข้ามพ้นความหวาดและความกระหายทั้งสอง ทั้งความโศกไว้เบื้องหลัง บุคคลย่อมยินดีในโลกสวรรค์

"ส ย เอว-วิต อสมาลุ โลกาตุ เปรตย เอตมฺนฺมยมาตฺมานมฺปสฺสํกรมฺย เอตํ ปฺราณมฺยมาตฺมานมฺปสฺสํกรมฺย เอตมฺ มโนมฺยมาตฺมานมฺปสฺสํกรมฺย เอตํ วิชฺญาณมฺยมาตฺมานมฺปสฺสํกรมฺย เอตมฺมานนฺทมฺยมาตฺมานมฺปสฺสํกรมฺย (T.U.3.10.5)

เขาผู้อย่างนี้ เมื่อจากโลกนี้ไปแล้ว ย่อมเข้าถึงอนันตมยอาตมฺน (อาตมฺนฺซึ่งประกอบด้วยอาหาร) ปฺราณมยอาตมฺน (อาตมฺนฺซึ่งประกอบด้วยลมหายใจ) มโนมยอาตมฺน (อาตมฺนฺซึ่งประกอบด้วยใจ) วิชฺญาณมยอาตมฺน (อาตมฺนฺซึ่งประกอบด้วยความรู้) และย่อมเข้าถึงอนันตมยอาตมฺน (อาตมฺนฺซึ่งประกอบด้วยความสุข)

"ยสฺสุ วิชฺญานวานุ ภวติ สมฺนสฺสํ สทา ศุจีจะ ส ตฺ ตตฺ ปทฺมาปฺโนติ ยสฺมาตฺ ภูโย น ชายเต (Kaṭṭha 1.3.8)

ส่วนบุคคลผู้มีความรู้ ควบคุมใจไว้ได้ จิตใจสะอาดอยู่เสมอ ย่อมบรรลุถึงเป้าหมายนั้นซึ่งจากนั้นเขาจะไม่เกิดอีก

"ยโต วาโจ นีวรฺตฺนเต อปฺราปฺย มนฺสา สห อานนฺทํ พุรฺทฺมโณ วิทฺวานุ น พิกฺกติ กุตฺสฺจน (T.U.2.9.1)

จากที่นั่นคำพูดทั้งหลาย ย่อมกลับมาพร้อมกับใจ เพราะไปไม่ถึง (หมายถึง พุรฺทฺมฺน) บุคคลผู้รู้านนฺท (ความสุขสูงสุด) แห่งพุรฺทฺมฺนย่อมไม่กลัวสิ่งใด ๆ

"ยโถว พิมฺพมฺ มุถฺทโย' ปลิปฺตํ เตโฆมฺยํ ภูราชเต ตตฺ สุธฺานตฺม ตทฺวาตฺม -ตตฺตฺวํ ปฺรสฺมีภุชฺย เทหิ เอกะ กุถฺตารุโธ ภวเต วิตโศกะ (S.U.2.14)

เหมือนกระเจกเงาที่เปื้อนด้วยฝุ่น ย่อมใสแวววาวเมื่อมันได้รับการเช็ดถู บุคคลผู้มีร่าง (อาตมฺน) ก็เช่นเดียวกัน เมื่อได้เห็นความจริงเกี่ยวกับอาตมฺน ย่อมกลายเป็นหนึ่งเดียว เมื่อมีจุดประสงค์ที่ได้บรรลุแล้ว ย่อมกลายเป็นผู้ปราศจากความโศก (ทุกข์)

"...วิชฺญานมฺมานนฺทํ พุรฺทฺม ราชิตฺร ทาตฺตะ ปฺรายณฺ ติสฺสฺฐมานสฺส ตทฺวิทฺธะ (B.U.3.9.28)

พุรฺทฺมฺนก็คือความรู้ คือความสุข เป็นจุดหมายปลายทางของบุคคลผู้ให้ทาน และของบุคคลผู้ตั้งมั่นและรู้ (พุรฺทฺมฺน)

สภาวะที่เป็นบรมสุขของโมกษะอีกประการหนึ่งก็คือ เป็นภาวะที่เป็นความรู้ บริสุทธิ์อยู่เหนือการแยกแยะ เป็นความสุขอันสูงสุดของอาตมฺน สภาวะนั้นอยู่เหนือบุญ

และบาปปราศจากความเศร้าโศกทั้งปวง เป็นภาวะที่มีเพียงผู้รู้ ไม่มีสิ่งที่ถูกรู้ แนวคิดดังกล่าวนี้ ได้รับการพรรณนาไว้ในพฤตพารณียกะอุปนิษัทว่า

"... เอช พุรหมโลกะ ... เอชาสย ปรมา คติ, เอชาสย ปรมา สมฺปตฺ,
เอโส' สย ปรโม โลกะ, เอโส' สย ปรม อานนฺท, เอตทฺไฮวานนฺทสฺยานฺยานิ ภูตานิ
มาตุรานุปชีวนติ (B.U.4.3.32)

... นี่เป็นพรหมโลก ... นี่คือจุดหมายปลายทางอันสูงสุดของอาตมณ นี่คือ
สมบัติอันสูงสุดของอาตมณ นี่คือโลกอันสูงสุดของอาตมณ นี่คือความสุขอันสูงสุดของอาตมณ สิ่ง
ที่มีชีวิตอื่น ๆ มีชีวิตอยู่โดยอาศัยความสุขเพียงส่วนน้อยนิดของความสุขของอาตมณ

"... อนนฺวาคตํ ปุณฺณณานนฺวาคตํ ปาเปเน, ตีรฺโณ หิ ตทา สรวาสุโณกาน
หฤทยสฺส ภวติ (B.U.4.3.22)

ภาวะนั้นอยู่เหนือบุญและบาป อาตมณในตอนนี้แหละ จะอยู่เหนือความ
โศกทางใจทั้งหมด

"อจิตฺตํ จิตฺตมธฺยสฺสณฺณจินฺตยํ คุหฺยมนฺตมณฺ, ตตฺร จิตฺตํ นิธายะต ตจฺ จ ลิงฺคํ
นิราศฺรยณฺ (Maitrī 6.19)

... ภาวะนั้นเป็นสภาวะที่ไม่มีความคิด ตั้งอยู่ในท่ามกลางแห่งความคิด
เป็นภาวะที่คิดถึงไม่ได้ ถูกซ่อนไว้ สูงสุด บุคคลพึงทำให้จิตเป็นหนึ่งอยู่ที่ภาวะนั้น แล้วสิ่งนั้น
จะเป็นสัญลักษณ์ (ร่างละเอียด) ที่ไม่ต้องพึ่งพาสิ่งใด ๆ

ดังนั้น โมกษะในฐานะเป็นบรมสุข ก็คือ สภาวะของพุทธมนที่ปราศจาก
ความทุกข์ทั้งปวงเป็นสภาวะที่มีความรู้อันบริสุทธิ์ ปราศจากบุญและบาป อยู่เหนือการแยกแยะ
ว่าเป็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ เป็นสภาวะที่เป็นแก่นแท้จริงของพุทธมน บุคคลผู้ที่เข้าถึงแก่นแท้คือพุทธมน
แล้วย่อมเป็นผู้มีความสุข เป็นสภาวะที่ผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้รวมเป็นหนึ่งเดียว ซึ่งผลที่ได้รับก็คือ
บรมสุข

ส่วนการอธิบายถึงนิพพานในฐานะที่เป็นบรมสุขที่ปรากฏใน พระสูตรตันต
ปิฎก ก็คือ การอธิบายว่านิพพานเป็นภาวะแห่งการสิ้นกิเลส สิ้นความกระวนกระวาย และ
ปราศจากความเร้าร้อน เป็นสภาวะที่เป็นความสุขสงบซึ่งหาสุขอื่นที่ยิ่งกว่าไม่มี (ขุ.ธ.25/25/42)
พระพุทธองค์จึงตรัสบอกให้ภิกษุทั้งหลายแสวงหาหนทางที่จะเพิ่มพูนความสงบนั้นให้เกิดมีในตน
ความสงบในที่นี้หมายถึงเอาพระนิพพานซึ่งเป็นบรมสุข ดังข้อความว่า

"สนฺติมคฺคเมว พุทฺธย

นิพฺพานํ สุคเตน เทสิตํ (ขุ.ธ.25/30/53)

พวกท่านจงเพิ่มพูนทางแห่งความสงบนั้นแล นิพพานพระสุคตแสดงไว้แล้ว

ลักษณะอีกประการหนึ่งที่แสดงภาวะเป็นบรมสุขของนิพพาน คือ การแสดงว่า การกระทำทางกาย การพูดทางวาจาและใจของบุคคลผู้บรรลุนิพพานแล้ว ซึ่งหมายถึงพระอรหันต์ทั้งหลายนั้น จะเป็นอาการที่สงบ ดังข้อความที่กล่าวว่า

"สนฺตํ ตสฺส มนํ โหติ สนฺตา วาจา จ กมฺม จ (ขุ.ธ.25/17/28)

ใจของบุคคลนั้น (พระอรหันต์) ย่อมเป็นทวารที่สงบ วาจาและการกระทำ (กาย) ก็ย่อมเป็นทวารที่สงบ

ลักษณะของความสงบกาย วาจา ซึ่งจัดเป็นความสงบภายนอก และความสงบใจซึ่งจัดเป็นความสงบภายในของพระอรหันต์ทั้งหลาย ผู้ได้บรรลุนิพพานจึงเป็นไปเพื่อสันติสุข จึงเป็นสิ่งที่แสดงถึงภาวะที่เป็นบรมสุขของพระนิพพานอีกอย่างหนึ่ง

เมื่อสภาวะของนิพพานเป็นสภาวะที่ไม่มีการเกิด ปราศจากความเศร้าโศก เป็นอสังขตะคือสภาวะอันปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้ จัดเป็นวิสังขาร เพราะพ้นจากความเป็นสังขาร หาปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดไม่ได้ ดังนั้น นิพพานจึงเป็นบรมสุข บุคคลผู้ฉลาดย่อมยินดีในพระนิพพานนั้นซึ่งเป็นธรรมอันยอดเยี่ยม ดังข้อความว่า

"เต ฆนฺติ อจฺจุตํ ฐานํ ชยฺถ คนฺตฺวา น โสจเร (ขุ.ธ.25/72/45)

มุนีเหล่านั้น ย่อมไปสู่สถานที่อันไม่จุติ ที่ไปแล้วไม่เศร้าโศก

"มุสนฺติ อีริยา นิพฺพานํ โยคฺคฺเขมํ อนฺุตฺตรํ (ขุ.ธ.25/12/18)

บัณฑิตทั้งหลายย่อมสัมผัสสัพพะนิพพาน อันเกษมจากโยคะ อันยอดเยี่ยม

สภาวะที่แสดงถึงพระนิพพานว่าเป็นบรมสุขที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ สภาวะที่สิ้นไปแห่งกิเลสอาสวะทั้งหลาย เพราะกิเลสอาสวะทั้งหลายเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดความทุกข์ เมื่อบุคคลสามารถดับกิเลสทั้งหลายได้แล้ว ก็ย่อมได้รับผลคือความสุขแทนที่ ดังข้อความที่ปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎกดังต่อไปนี้

"อาสวานํ ขยา ภิกฺขุ นิจฺฉาโต ปรินิพฺพุโต (ขุ.ธ.25/234/268)

เพราะสิ้นอาสวะทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้ไม่มีความหิว ดับรอบแล้ว

"นิกฺขิปีตฺวา ครุํ ภารํ อญฺญํ ภารํ อนาทิย

สมฺมุตํ ตณฺหํ อพฺพยุหํ นิจฺฉาโต ปรินิพฺพุโต (ส.ข.17/53/33)

(ภิกษุ) ปลงภาระอันหนักได้แล้ว ไม่ถือเอาภาระอันอื่น ถอนตัณหาพร้อมทั้ง รากเหง้าแล้ว เป็นผู้ไม่มีความหิว ดับรอบแล้ว

"ราคะ โสโมหฺมฺชา ปรินิพฺพุโต (ขุ.ธ.25/168/215)

เพราะสิ้นราคะ โทสะ โมหะ ภิกษุบรรลุนิพพานแล้ว

"เยสํ สมฺโพธิชฺชฺเคสุ สมฺมา จิตฺตํ สุภาวิตํ

อาทานปฏินิสสุเค

อนุปาทย เย รตา

ชีณาสวา ชุตินฺโด

เต โลเก ปรินิพพุตา (ขุ.ธ.25/16/26)

จิตของบุคคลเหล่าใด อบรมดีแล้วในองค์แห่งสัมโพธิ (ปัญญาเครื่องตรัสรู้) บุคคลเหล่าใดไม่ถือนั้น (ด้วยอุปาทาน) ยินดีแล้วในอันสละการถือ บุคคลเหล่านั้นผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว มีความรุ่งเรือง (ด้วยปัญญา) ดับรอบแล้วในโลก

สรุปได้ว่า นิพพานนั้นเป็นบรมสุข เพราะเป็นสภาวะที่ปราศจากสรรพกิเลสอาสวะเครื่องทำให้เราร้อนทั้งปวง เป็นสภาวะที่ไม่มีความกระวนกระวาย ไม่มีความหิวด้วยอำนาจกิเลส เป็นสภาวะที่เป็นสุขสดใส สุขสงบ (สนฺติ) เป็นสภาวะที่สงบเย็น ประคุน้ำดับความกระหาย เป็นธรรมะที่คล้ายคลึงกันกับธรรมะ เรื่องโมกษะซึ่งอุปัชฌาย์อธิบายว่ามีสภาวะเป็นบรมสุข (อนันตะ) เพราะเป็นสภาวะที่สลัดออกซึ่งสังสารวัฏ เป็นอมตะ ปราศจากความหิวกระหาย ปราศจากความโศกเศร้า ปราศจากความแก่ และความตาย เช่นเดียวกัน ถือได้ว่าเป็นแนวคิดร่วมกันของคัมภีร์ทั้งสองในการอธิบายถึงสิ่งสูงสุด

2.3 คล้ายคลึงกันด้านสิ่งปกปิดโมกษะและนิพพาน

อุปัชฌาย์แสดงธรรมะไว้ว่า สิ่งที่ปิดบังมิให้อาตมรับรู้แจ้งความจริงที่ว่าตัวมันเองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพुरुหมฺนุ ก็คือ อวิชชา ซึ่งแปลว่า ความไม่รู้ อวิชชาเป็นสาเหตุทำให้ชีวาตมฺนุเกิดความเข้าใจผิดคิดว่าตัวมันเองเป็นสิ่งเดียวกันกับร่างกายภายนอก ทั้งที่จริงมันมีธรรมชาติที่แท้จริงคือพुरुหมฺนุ อวิชชาเป็นสาเหตุทำให้ชีวาตมฺนุต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลก พุทธา-รัณยกะอุปัชฌาย์และอัสสะอุปัชฌาย์แสดงไว้ว่า บุคคลผู้ที่อาศัยอวิชชาแสวงหาความจริงก็เหมือนกับคนเดินเข้าสู่ความมืด ดังข้อความที่แสดงไว้ว่า

"อนฺธํ ตมะ ปุริยฺสฺส น โย วิชฺชา นุปาสเต ตโต ภูย อิว เต ตโม ย อุ วิทฺธายํ รตตะ (B.U.4.4.10 , Isā 9)

คนที่บูชาความไม่รู้จักจริง ย่อมเข้าไปสู่ความมืดคือความโง่เขลา ส่วนคนที่หึงพอใจในวิชาความรู้ (ระดับโลก) ย่อมเหมือนกับเข้าไปสู่ความมืดยิ่งกว่านั้น

"ทฺูรเมเต วิปริเต วิชฺฐี, อวิชฺชา ย จ วิทฺเธติ ชฺญาตา วิทฺธายํ ปิณฺณํ นจิเกตสํ มนุเส, น ตฺวา กาม พหโว' โลอุปนตเต (Kaṭṭha 1.24)

อวิชชาและวิชาทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมอยู่ตรงข้ามกันอย่างไกลและยอมนำไปสู่จุดหมายที่แตกต่างกัน นจิเกตสํ เราย่อมเข้าใจท่านผู้อยากได้วิชา เพราะความปรารถนาทั้งหลาย ไม่ทำให้ท่านไขว้เขวได้

มุนทกะอุปนิษัทกล่าวว่า บุคคลผู้ยังมีวิทยาและคิดว่าตนเองเป็นคนฉลาด ยินดีด้วยการกระทำขี้ต่ำ ก็ไม่พ้นที่จะตกอยู่ในสังสาระ ถูกความทุกข์เข้าครอบงำ ย่อมมีความทรมานไม่สิ้นสุด ดังข้อความที่แสดงไว้ว่า

"ปุลวา ทิ เอเต อทฤตมา ชชญรูปา อษฎฺฐาทโสกรม อวรมฺ เยชฺช กรมา เอตจฺเจรโยเย' ภินนุทนฺติ มุณเฑาะ ชรามฤตยฺ เต ปุนเรวาปิยนฺติ (M.U.1.2.7)

เรื่องแห่งชัฏรูป (พิธีกรรมบูชาญ) 18 อย่างเหล่านี้ เป็นสิ่งไม่มั่นคง กรรมที่ทำในชัฏพิธีเหล่านั้น กล่าวกันแล้วว่าต่ำ คนที่ชื่นชมว่าการกระทำนั้นดีกว่า (การกระทำอย่างอื่น) เป็นคนโง่ ย่อมไปสู่ความแก่และความตายซ้ำแล้วซ้ำอีก

"อวิทฺถายามนฺตเร วรฺตมานาเส สุวํ ธีระ ปณฺธิตมฺ มนุชฺชมานาเส ชนฺนุชฺชมานาเส ปริยนฺติ มุณเฑาะ อนฺนเถโนว นียมานา ยถาญฺธะ (M.U.1.2.8 , Katha 1.2.5)

คนโง่ผู้อาศัยอยู่ในท่ามกลางวิทยา (ความไม่รู้จริง) ผู้สำคัญตนว่าเป็นอิสรชนและเป็นผู้มีความรู้ ย่อมเดินทางไปวนมาเหมือนคนตาบอดจูงคนตาบอดไป ฉะนั้น

"อวิทฺถายามุ พหุธา วรฺตมานาเส วยํ กฤตฺรธา อิติ อภินนุชฺชนฺติ พาลาเส ชตฺทกรฺมิณเ น ปฺรเวทยนฺติ ราคาตฺ เตนาตฺตวาระ กุชีณโลกาสุ จยวณฺเต (M.U.1.2.9)

คนโง่ผู้มีชีวิตอยู่ในวิทยาต่าง ๆ ย่อมคิดว่า พวกเราบรรลุถึงจุดหมายของเราแล้ว แต่บุคคลเหล่านั้นผู้ทำกรรมทั้งหลาย ย่อมไม่รู้ (ความจริง) เพราะอำนาจของราคะ ดังนั้น เมื่อโลกของพวกเขา (กล่าวคือผลของกรรมดี) หมดสิ้นแล้ว พวกเขาย่อมจมลง ย่อมเศร้าหมอง

นอกจากนี้ มุนทกะอุปนิษัท ยังแสดงให้เห็นอีกว่า บุคคลผู้ถูกวิทยาครอบงำ ย่อมหลงมัวเมาอยู่ในโลก โดยเปรียบเทียบกับนกสองตัวที่อาศัยอยู่บนต้นไม้เดียวกัน ตัวหนึ่งกินผลไม้ด้วยความเอร็ดอร่อย ซึ่งหมายถึงชีวิตมนุษย์ที่ยังไม่รู้แจ้งย่อมเสวยและยึดติดกับอารมณ์ภายนอกที่เกิดขึ้น ส่วนอีกตัวหนึ่งมองดูเฉย ๆ ไม่กินอะไร ซึ่งหมายถึง ชีวิตมนุษย์ที่รู้แจ้งแล้วย่อมไม่เสวยหรือยึดติดกับอารมณ์ที่เกิดขึ้นกับกายภายนอก ดังข้อความที่กล่าวว่า

"ทฺวา สุปรุณฺา สุขฺชา สขายา สมานํ วุฏฺษมฺ ปริชฺสวฺชาเต ตโยรุ อนฺนเย ปิปปลํ สุวาทฺว อตฺติ อนฺนุณฺนํ อนฺนโย' ภิกากคฺคิตฺติ (M.U.3.1.1)

นกสองตัวเป็นเพื่อนอยู่ด้วยกันตลอดเวลา จับอยู่บนต้นไม้เดียวกัน ทั้งสองตัวนั้น ตัวหนึ่งกินผลไม้อย่างเอร็ดอร่อย ส่วนอีกตัวหนึ่งมองดูเฉย ๆ ไม่กินอะไร

"สมาเน วุฏฺษเช ปฺรุโช นิมฺคฺโน' นิสฺยา โสจฺจิตฺติ มุทฺชฺชมานาเส ชุชฺชณฺมฺ ยทา ปศฺยติ อนฺนชฺชํ อีสํมฺ อสฺสย มหิมาณมฺ อิติ วิตฺโตกะ (M.U.3.1.2)

บุคคลผู้หนึ่งที่อยู่บนต้นไม้ที่เสมอกัน จมลงไปแล้วในความเศร้าโศก (เกี่ยวกับโลก) เป็นผู้หลงผิดและมีความทุกข์เนื่องจากช่วยตัวเองไม่ได้ เมื่อเขาเห็นอีกบุคคลหนึ่งซึ่งได้รับการกราบไหว้บูชาและเห็นความยิ่งใหญ่ของเขา เขาจึงกลายเป็นผู้พ้นจากความเศร้าโศก (ทุกข์)

จากที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่า อภิปญญาเกิดขึ้นได้ก็เพราะอาตมมโนที่มีอยู่ในแต่ละบุคคลเข้าใจผิดว่าร่างกายเป็นตัวของตัว ทำให้เรามองเห็นสรรพสิ่งที่มิอยู่ในโลกเป็นความหลากหลาย ซึ่งความคิดเช่นนั้น เป็นความหลงกลวงของอภิปญญา ดังนั้น บุคคลผู้ฉลาดพึงกำจัดอภิปญญาให้หมดไป ถือเอาแต่สิ่งที่ดีที่จะเป็นแนวทางนำไปสู่ความหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ไม่ต้องกลับมาทนทุกข์ทรมานในสังสารวัฏอีกต่อไป

ส่วนสิ่งปิดบังพระนิพพาน ในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎกมีอยู่เป็นจำนวนมาก แต่ที่แสดงไว้เป็นหัวข้อใหญ่ ๆ ในที่นี้ ได้แก่ อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน ซึ่งเป็นสิ่งขวางกั้นบุคคลไม่ให้ประสบผลสำเร็จในการประกอบความดี

คนทั้งหลายไม่สามารถเข้าถึงความจริงในอริยสัจ 4 คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรคสาเหตุเนื่องมาจากคนทั้งหลายในโลกนี้ถูกอวิชชา คือ ความไม่รู้ทอหุ้มปิดบังไว้ให้ติดอยู่ในโลก (อง.จตุกก.21/66/93)

ในพระสูตรตันตปิฎกได้แสดงพรรณนาไว้ว่า อวิชชา เป็นหลักใหญ่ของกิเลสเครื่องขวางกั้นไม่ให้บุคคลบรรลุพระนิพพาน อวิชชา หรือความไม่รู้ในที่นี้ หมายถึงความไม่รู้ในอริยสัจ 4 กล่าวคือ ไม่รู้ในทุกข์ ไม่รู้สาเหตุของการเกิดทุกข์ ไม่รู้ความดับทุกข์ ไม่รู้ปฏิบัติที่นำไปสู่ความดับทุกข์ ซึ่งได้แก่ อริยมรรคมีองค์ 8 ประการ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มัชฌิมาปฏิปทาซึ่งเป็นหนทางที่นำไปสู่การละอวิชชาได้

ประการต่อมา คือ ตัณหา หรือความทะยานอยาก กล่าวคือ ความอยากได้ในกามคุณ อยากเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง อยากพ้นจากโลก อยากดับสูญ พระพุทธเจ้าทรงแสดงว่า ตัณหาเป็นธรรมชาติลามกครอบงำบุคคลใด บุคคลนั้นย่อมประสบแต่ความทุกข์โศก หากความเจริญมิได้ ส่วนธีรชนที่ตัดกระแสตัณหานั้นได้แล้ว ย่อมเป็นผู้มีความบันเทิงใจ ดังข้อความที่กล่าวว่า

"มนุชฺสส ปมุตตจาริโน

ตณฺหา วทฺตติ มาลฺวา วีย

โส ปลวตี หุราหรี

ผลมิจฺฉวํ วณฺสมี วานโร ฯ

ยํ เอสา สหตี ชมมี

โสกา ตสฺส ปวทณฺติ

ตณฺหา โลเก วิสตุติ

อภิวทฺถวํ ฬิรณํ ฯ

โย เจ ต่ สหตี ชมูมี	ตณห์ โลเก ทุรจจุย
โสกา ตมฺหา ปตฺนติ	อุทพินฺทว โปกุขรา ๑
ตํ โว วทามิ ภทฺทํ โว	ยวานฺเตตฺถ สมากตา
ตณฺหาเย มุลํ ชณฺถ	อุสิเรตฺถ โฬว พินฺนํ ๑
มา โว นฬํ โสโตว	มาโร ภณฺชิ ปุณฺปุณฺ ๑ (ขุ.ธ.25/34/60)

ตัณหาจุจเถยานไทร ย่อมเจริญแก่คนผู้มีปกติประพฤติประมาท เขาย่อมเรื้อน
สู่ภพน้อยภพใหญ่ ดังวານที่ปรารถนาผลไม้ โลดแล่นไปมาอยู่ในป่า ฉะนั้น

ตัณหานั้นเป็นธรรมชาติลามก ชำนไปในอารมณ์ต่าง ๆ ในโลก ย่อมครอบงำ
บุคคลใด ความโศกทั้งหลายย่อมเจริญแก่บุคคลนั้น จุจญ้าคมบางถูกฝนตรุดแล้วเจริญขึ้น
ฉะนั้น แต่ผู้ใด ย่ำยัตัณหาซึ่งเป็นธรรมชาติลามกนั้นได้อันใคร ๆ ในโลกยากที่จะล่วงเลยได้ความ
โศกทั้งหลายย่อมตกไปจากบุคคลนั้น เหมือนหยาดน้ำตกไปจากใบบัว ฉะนั้น เพราะฉะนั้น เรา
จะบอกแก่ท่านทั้งหลายว่า ขอความเจริญจงมีแก่พวกท่านบรรดาที่ประชุมกันแล้ว ณ ที่นี้ ท่าน
ทั้งหลายจงขุดรากตัณหาเสียเถิด จุจผู้ต้องการรากหญ้าแฝกขุดหญ้าคมบาง ฉะนั้น มารอย่า
ระรานพวกท่านบ่อย ๆ จุจกระแสน้ำระรานไม้้อ ฉะนั้น

"ยถาปี มูเล อนุปทฺทเว ทพฺเห

ฉินฺโนปิ รุกฺโข ปุณฺเรว รุหฺติ

เอวมฺปิ ตณฺหานุสเย อนฺนุเต

นิพฺพตฺตติ ทฺวขฺมิทํ ปุณฺปุณฺ ๑

... สวณฺติ สพฺพธี โสตา

ลตา อุพฺภิชฺช ติจฺจฺรติ

ตณฺจ ทิสฺวา ลตํ ชาตํ

มุลํ ปญฺญาย ฉินฺนํ ๑ (ขุ.ธ.25/34/60-61)

ต้นไม้ เมื่อรากไม่มีอันตราย ยังมันคงอยู่ ถึงจะถูกตัดไปแล้ว ย่อมงอกขึ้นได้
อีกทีเดียว แม้ฉันทใด เมื่อตัณหาสุขอันบุคคลยังขจัดมิได้แล้ว ทุกข์นี้ย่อมเกิดขึ้นรำไป แม้ฉันท
นั้น ... กระแสน้ำหาย่อมไหลไปในอารมณ์ทั้งปวง ตัณหาจุจเถวาลย์แตกขึ้นแล้วย่อมตั้งอยู่ ท่าน
ทั้งหลายเห็นตัณหาจุจเถวาลย์นั้นซึ่งเกิดแล้ว จงใช้ปัญญาตัดรากเหง้าเสียเถิด

"เย รากฺรตฺตานุปตฺนติ โสตํ

สยํ กตํ มกฺกญฺโฆว ชาลํ

เอตมฺปิ เจตฺวาน วชฺนฺติ อีรา

อนเปกฺขิโน สพฺพทฺวขฺมิ ปหาย ๑ (ขุ.ธ.25/34/62)

เหล่าสัตว์ผู้กำหนดด้วยราคะ ย่อมไปตามกระแสแห่งตัณหา เหมือนแมงมุมไต่ไปตามใยที่ตัวเองทำไว้ ฉะนั้น อีรชนทั้งหลายตัดกระแสแห่งตัณหาแก่นั้นได้แล้ว เป็นผู้หมดห่วง ละทุกข์เสียแล้ว ย่อมไป

"วิตกกัมมิตตัสส ชนตฺตโน

ติพฺพราคสฺส สุภานุปสฺสโน

ภิกฺขุโย ตณฺหา ปวทุตฺติ

เอส โข ทพฺหํ กโรติ พนฺธํ ฯ

วิตกฺกุปฺสเม จ โย รโต

อสุภํ ภาวยตี สทา สโต

เอส โข วุญฺตนิกาหติ

เอสจฺเจจฺจติ มารพนฺธํ ฯ (ขุ.ธ.25/34/62-63)

ตัณหาย่อมเจริญยิ่งแก่ชนผู้ถูกตัณหาย่ำยี้ มีราคะจัด มักเห็นสิ่งเร้าอารมณ์ว่างามอยู่ เสมอบุคคลนั้นแลย่อมทำเครื่องผูกให้มันคง ส่วนภิกษุโดยยินดีในธรรมเป็นที่เข้าไปประจับวิตก เจริญสุภณานอยู่ มีสติทุกเมื่อ ภิกษุนั้นแลจักทำตัณหาให้สูญสิ้นได้ ภิกษุนั้นจะตัดเครื่องผูกแห่ง มารได้

สิ่งปิดบังพระนิพพานประการสุดท้าย คือ อุปาทาน ได้แก่ ความยึดมั่นถือมั่น ด้วยอำนาจกิเลส อันเนื่องมาแต่ตัณหา เพราะเมื่อมีตัณหาจึงทำให้เกิดความยึดมั่นถือมั่น ซึ่งมี 4 ประการ คือ กามุปาทาน ความยึดมั่นในกาม ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในทิฏฐิหรือความเห็น ลัทธิหรือหลักคำสอนต่าง ๆ ลีลาพทุปปาทาน ความยึดมั่นในศีลพรต หรือความประพฤติ โดยถือว่าจะต้องเป็นอย่างนั้น ๆ โดยสักว่ากระทำสืบ ๆ กันมา หรือปฏิบัติตามกันไปอย่างงมงาย มิได้เป็นไปด้วยความรู้ความเข้าใจ ตามหลักความสัมพันธ์แห่งเหตุ และผลและอัตตวาทุปปาทาน ความยึดมั่นในวาตะว่าตัวตน หรือความถือหรือสำคัญหมายอยู่ภายในว่ามีตัวตน

จากที่แสดงมาทั้งหมด กิเลสเหล่านี้คือสาเหตุที่ทำให้บุคคลไม่สามารถประกอบความเพียรเพื่อเข้าถึงพระนิพพานได้ จะเห็นได้ว่า ทั้งอุปนิสัยและพระสูตรต้นตอปัญหามีพรรณนาที่คล้ายคลึงกันเรื่องสิ่งปิดบังความหลุดพ้น เพราะทั้งสองพรรณนากล่าวว่า หลักใหญ่ ๆ ที่เป็นสาเหตุให้เกิดการกระทำ เป็นตัวปิดบังความรู้ที่แท้จริง คือ อวิชชาหรืออวิชชา แปรลงแต่ในพระสูตรต้นตอปัญหาก็ได้แสดงถึงกิเลสอื่นๆ อีกที่จัดว่าเป็นสาเหตุให้สัตว์ต้องตกอยู่ในสังสารวัฏ โดยเฉพาะ อุปาทานข้อสุดท้าย คือ อัตตวาทุปปาทาน ความยึดมั่นในวาตะว่าตัวตน ความยึดถือว่า มีตัวตน นั้นแตกต่างจากพรรณนาในอุปนิสัยอย่างมาก เพราะในอุปนิสัยยึดมั่นในแนวคิดที่ว่า มีตัวตน ที่จะได้ จะเป็น จะมี จะสูญ หรือเป็นเจ้าของ เป็นนายบังคับบัญชาสิ่งต่าง ๆ ได้ ถึงกระนั้นก็ตาม

ยังสามารถกล่าวได้ว่า ทั้งสองทรรศนะมีความคล้ายคลึงกันเกี่ยวกับแนวคิดที่ว่าอภิชยาและอวิชชา ซึ่งต่างก็แปลว่า ความไม่รู้แจ้ง ซึ่งเป็นสาเหตุหลักที่ปกปิดโมกษะและนิพพานทำให้บุคคลไม่สามารถบรรลุสภาวะสูงสุดได้

2.4 ความคล้ายคลึงกันด้านวิถีปฏิบัติเพื่อเข้าถึงโมกษะและนิพพาน

อุปนิษัตและพระสูตรตันตริกมีทรรศนะที่คล้ายคลึงกันเกี่ยวกับแนวทางการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความหลุดพ้น โดยอุปนิษัตกล่าวว่า บุคคลผู้ต้องการบรรลุถึงความหลุดพ้น (โมกษะ) จะต้องบำเพ็ญธยาน (ฌาน) และปฏิบัติโยคะ (สมาธิ) ในลักษณะต่าง ๆ ตามความสามารถและสติปัญญาของแต่ละบุคคล อุปนิษัตแบ่งการปฏิบัติโยคะออกเป็น 3 ระดับ คือ

1. ระดับต่ำสุด ได้แก่ กรุมโยคะ หรือการกระทำต่าง ๆ มีการบูชา เป็นต้น
2. ระดับกลาง ได้แก่ ภกฺติโยคะ (Devotion) หรือการอุทิศตนภักดีต่อพระหุมนุหรือพระเจ้าผู้มีอยู่ในทุกสิ่งทุกอย่าง

3. ระดับสูงสุด ได้แก่ ชุฌานโยคะ หรือความรู้แจ้ง กล่าวคือการบำเพ็ญตะบะปฏิบัติสมาธิ (Meditation) ถึงพระหุมนุผู้เป็นสิ่งสมบูรณ์ (The Absolute)

อุปนิษัตกล่าวว่า บุคคลกระทำการสิ่งใดก็ย่อมจะได้สิ่งนั้น แต่การกระทำนั้นจะต้องประกอบด้วย ความรู้ด้วย (พระหุมนุวิทยา) มิฉะนั้นการกระทำนั้นจะพินาศไป ดังข้อความที่กล่าวว่า

"ตตฺ ปรตฺติชฺเรติ อุปาสิต, ปรตฺติชฺรวานฺ ภวติ ตนุ มหา อิติ อุปาสิต, มหานฺ ภวติ, ตนุ มน อิติ อุปาสิต มานวานฺ ภวติ (T.U.3.10.3)

บุคคลควรเพ่งถึงสิ่งนั้น (พระหุมนุ) ว่าเป็นที่รองรับอันมั่นคง เขาย่อมกลายเป็นเจ้าของที่รองรับนั้น บุคคลควรเพ่งถึงสิ่งนั้น (พระหุมนุ) ว่าเป็นสิ่งยิ่งใหญ่ เขาก็จะกลายเป็นผู้ยิ่งใหญ่ (มหต) บุคคลพึงเพ่งถึงพระหุมนุว่าเป็นมนัส (จิตใจที่คิด) เขาย่อมกลายเป็นผู้มีสติ

"ตนุ นม อิติ อุปาสิต, นมฺยมฺ เต' สไม กามะ, ตทฺ พฺรหฺเมติ อุปาสิต, พฺรหฺมวานฺ ภวติ ... (T.U.3.10.4)

บุคคลควรเพ่งถึงสิ่งนั้น (พระหุมนุ) ว่าเป็นการไหว้ ความปรารถนาทั้งหลายย่อมไหว้เขา ขอให้บุคคลควรเพ่งถึงเขาว่า เป็นผู้สูงสุด เขาย่อมกลายเป็นสิ่งที่สูงส่งนั้น

"ยทฺ อิท วา อปี อเนววิทฺ มหต-ปฺญํ กรุม กโรติ, ตทฺ ธาสุยานตเต กุชียเต เอว, อาตฺมานมฺ เอว โลกมฺ อุปาสิต, ส ย อาตฺมานมฺ เอว โลกมฺ อุปาสุเต, น หาสฺย กรุม กุชียเต, อสฺมาทฺธิ เอว อาตฺมโน ยทฺ ยตฺ กามยเต ตตฺ ตตฺ สฤชเต (B.U.1..4.15)

ถ้าว่า บุคคลกระทำการงานที่ยิ่งใหญ่และเป็นบุญกุศล แต่ว่าเขาไม่รู้สิ่งนี้ (อาตมณ) การงานนั้นของเขาย่อมถูกใช้หมดในที่สุด บุคคลควรทำสมาธิถึงอาตมณอย่างเดียวเท่านั้นว่าเป็นโลกของเขา การงานของบุคคลผู้ทำสมาธิถึงอาตมณเพียงอย่างเดียวว่าเป็นโลกของตน ย่อมไม่ถูกใช้หมด เพราะว่า เขาย่อมสร้างสรรค์อะไรก็ตามที่เขาต้องการจากอาตมณนั้น

นอกจากการกระทำแล้ว บุคคลยังต้องมีความจงรักภักดีต่อพुरुหมนุด้วยจึงจะได้รับความกรุณาจากพुरुหมนุ เพราะทุกอย่างที่เกิดขึ้นในจักรวาลนั้น ถูกกำหนดโดยพुरुหมนุ ดังข้อความที่กล่าวว่า

"นายมาตมา ปรวจเนน ลภโย น เมธยา, น พหุนา ศรุเตน ยเมโวช วฤณเต, เตन ลภยสุ ตสุโยช อาตมา วิวฤณเต ตมุ สุวามุ (Kaṭha 1.2.23, M.U.3.23)

อาตมณนี้ไม่สามารถจะบรรลุได้ด้วยการสั่งสอน ด้วยความรู้ (ระดับโลก) หรือ แม้แต่ด้วยการได้ยินได้ฟังมาก อาตมณย่อมถึงแก่บุคคลผู้ที่อาตมณเลือกเท่านั้น อาตมณย่อมเปิดเผยตัวเองแก่บุคคลเช่นนั้น

"เอช เทยว สาธุ กรุม การยติ ตัม ยเมภโย โลเกภย อุณนิเนชต เอช อุ เอวาสาธุ กรุม การยติ ตัม ยมโธ นิเนชเต (K.U.3.8)

ปราณะนี้แหละ เป็นผู้ทำให้บุคคลผู้ที่เขาปรารถนาจะพาสูงขึ้นจากโลกนี้ให้ทำกรรมดี และปราณะนี้แหละเป็นผู้ทำให้บุคคลผู้ที่เขาปรารถนาจะนำไปเบื้องต่ำให้ทำกรรมชั่ว

"โย พुरुหมานัม วิทธาติ ปรวม, โย โว เวทาศุ จ ปรีโณติ ตสุโม ตัม เทวม อาตม-พุทธิ ปฐกสม มมุภุรุ โว สรณม อหม ปฐปะเย (S.U.6.18)

พระเจ้าพระองค์ใด ผู้สร้างพรหมาซึ่งเกิดก่อนและพระเจ้าพระองค์ใดผู้ประกาศพระเวทแก่พรหมานั้น ข้าพเจ้าผู้ประสงค์ความหลุดพ้น ขอถึงพระเจ้าพระองค์นั้นผู้รู้เรื่องโดยความรู้ของตนเองว่าเป็นสรณะ

นอกจากการกระทำและความภักดีแล้ว อุปนิษัตยังกล่าวถึง ชุญาน หรือความรู้แจ้งอีกด้วย ความรู้แจ้งนี้ อุปนิษทเน้นว่าเป็นทางที่สำคัญมากกว่าสองแนวทางที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ดังข้อความที่ปรากฏในอุปนิษทต่าง ๆ ดังนี้

"วิชญานสารถิรุ ยสตุ มนะ ปฐครหาวนุ นระ โส ธวานะ ปรมานุโนติ ตท วิชโยะ ปรมมุ ปทมุ (Kaṭha 1.3.9)

บุคคลผู้มีความเข้าใจเป็นสารถิและมีจิตอันควบคุมดีแล้วเป็นบังเหียน ย่อมเข้าถึงที่สุดของการเดินทาง คือ ที่อยู่อันสูงสุดของวิชญ

"ยทา ปศุยะ ปศุเต รุกม-วรณัม กรตารมีศม ปุรุชัม พुरुหมโยนิม, ตทา วิทวานุ ปุณฺยปาเป วิธูช นิรณฺชนะ ปรมัม สามยมุไปติ (M.U.3.1.3)

เมื่อบุคคลผู้เห็นยอมเห็นซึ่งผู้สร้างสิ่งที่เป็นสิ่งของ ผู้เป็นเจ้าของ ผู้เป็นบุรุษ ผู้เป็น
แหล่งที่เกิดของพรหม เขาผู้เป็นผู้รู้ เมื่อได้สลัดความดีและความชั่วทิ้งไป ปราศจากสิ่ง
แปดเปื้อน ย่อมบรรลุถึงความเป็นผู้เสมอกับพระเจ้าอันสูงสุด

"วิชฺญานมฺ ยชฺฌํ ตนฺเต, กรฺมาณิ ตนฺเต'ปิ จ, วิชฺญานํ เทวสฺส สฺสฺเว,
พฺรหฺม ชฺเชษฺฐมฺ อุปาสเต, วิชฺญานมฺ พฺรหฺม เจทฺ เวทฺ, ตสฺมาจฺ เจนฺ น ปฺรมาทฺยติ ศรีเร
ปาปฺมโน หิตฺวา, สรวานฺ กามาณฺ สมศฺนฺเต (T.U.2.5.1)

ความเข้าใจยอมกำกับกับการบูชาและมันยอมกำกับกับการกระทำด้วย เทพทั้งปวงยอม
บูชาพรหมซึ่งคือความเข้าใจว่าเป็นผู้ที่แก่ที่สุด ถ้าบุคคลรู้พรหมนุว่าคือความเข้าใจ (วิชฺญาน)
และบุคคลจะไม่แก่งไปจากพรหม เขาละทิ้งบาปในกายได้และยอมบรรลุสิ่งที่น่าปรารถนาทุก
ประการ

อุปนิษทกล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า บุคคลผู้ที่ต้องการหลุดพ้นจะต้องทำสมาธิ
(Meditation) ซึ่งในอุปนิษทใช้คำว่า ตปะและโยคะ ไตตติรียะอุปนิษท 3.2,3,4,5,6 แสดงไว้ว่า
ภฤคุ วารุณิ บุตรของวรุณะต้องการให้บิดาสอนเรื่องพรหมนุแก่ตน วรุณะจึงสอนเรื่องอาหาร
ปราณะ มนัส วิชฺญานะ และอาณันตะ ให้เข้าใจ และทุกครั้งที่สอนท่านวรุณะก็จะบอกให้ภฤคุ
บำเพ็ญตปะซึ่งเป็นหนทางที่จะนำไปสู่การรู้แจ้งพรหมนุ โดยบอกว่าจงเฝ้าหาความรู้ด้วยตปะเถิด
ตบะนั้นแหละคือพรหมนุ

ในสเวตาสวตระอุปนิษทกล่าวถึงการทำสมาธิ โดยใช้คำว่า โยคะ ไว้ว่าเป็นหนทาง
ที่จะนำไปสู่การหลุดพ้น และยังแสดงไว้ด้วยว่า การทำสมาธิจะต้องอยู่ในท่านั่งเท่านั้น ดังข้อ
ความว่า

"เต ธฺยานโยคานุกฺตา อปศฺยन् เทวาคฺมสฺกฺติ สฺวคฺไณรุ นิคฺคฺฆามฺ ยะ การณานิ
นิชฺฌานิ ตานิ กาลาตฺมยฺกฺตานิ อธิติษฺฐติ เอกะ (S.U.1.3)

คนทั้งหลายผู้ปฏิบัติตามหลักสมาธิและหลักโยคะ (การรวมใจไว้ที่จุด ๆ เดียว)
เห็นแล้วซึ่งอำนาจแห่งอาตฺมฺนุของเทพซึ่งซ่อนอยู่ในคุณทั้งหลายของตน เขาคือผู้ที่มีอำนาจเหนือ
สิ่งที่เป็นต้นเหตุทั้งปวงนี้ที่ประกอบไปด้วยกาลเวลาและอาตฺมฺนุ

"ตสฺยาภิธฺยานาทฺ โยชนาตฺ ตตฺตฺวภาวาทฺ ภูยศฺ จาณเต วิสฺวมายา-นิวฤตฺติชะ
(S.U.1.10)

ด้วยการทำสมาธิถึงพรหมนุ ด้วยการรวมกับพรหมนุนั้นด้วยการคิดถึงความมีอยู่ของ
อาตฺมฺนุซ้ำแล้วซ้ำอีก มายา (ภาพที่เกิดจากความเข้าใจผิด) เกี่ยวกับจักรวาลก็จะหมดไปในที่สุด

"ตฺริรุณฺตํ สฺถาปฺย สมํ ศรีรํ หฤทฺทีนฺทุรียานิ มนสา สนิเวศฺย พฺรหฺโมทฺเพน
ปฺรตเรต วิทฺวานฺ สฺโรตฺสลิ สฺรวาณิ ภูยทาณิ (S.U.2.8)

เมื่อได้ตั้งอวัยวะส่วนบน 3 ส่วน (หน้าอก คอ และศีรษะ) และร่างกายให้ตรง ทำอินทรีทั้งหลายให้เข้าไปในใจพร้อมกับมนัส (จิตใจที่คิด) คนผู้ฉลาดพึงข้ามกระแสอันเป็นสาเหตุแห่งความกลัวด้วยเรือแห่งพुरुหมนุ

"ลมุตุม อาริคุม อโลลุตุม วรปรสาห์ สุวเสษุรุ จ คนุศุ ศุโก มุตปุริษม อลป โยคปุรวฤตติม ปุณมา วทนติ (S.U.2.13)

เขากล่าวกันว่า ความเบาสบาย ความมีสุขภาพดี ความหนักแน่น ความผ่องใส ของผิวพรรณ ความไพเราะแห่งเสียง ความสะอาดแห่งกลิ่น และของเสียที่ต้องขับถ่ายมีน้อย เหล่านี้เป็นผลของการก้าวหน้าขั้นแรกของโยคะ

ส่วนพระสุตตันตปิฎก แสดงทรรศนะเรื่องการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงพระนิพพานไว้ว่า บุคคลจะต้องกำจัดอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน ซึ่งเป็นกิเลสที่ปกปิดพระนิพพาน เป็นกิเลสที่ก่อให้เกิดทุกข์ ดังนั้น บุคคลที่ต้องการความสุขจะต้องละเหตุแห่งทุกข์ให้ได้จึงจะพบกับความสุข (ขุ.ธ.25/33/59) เมื่อปราศจากความทุกข์ที่เขามารบกวน สภาพจิตของบุคคลนั้นก็จะมีแต่ความสงบ ไม่มีความกังวลใด ๆ ทั้งสิ้น (ขุ.ธ.25/27/44) และการปฏิบัตินั้นต้องปฏิบัติตามแนวทางที่ถูกต้อง กล่าวคือ ปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ 8 ประการ ซึ่งท่านกล่าวว่าเส้นทางอันประเสริฐ อันเกษม ทำให้บุคคลผู้ปฏิบัติตามถึงอมตธรรมได้ (ม.ญ.13/287/281) ดังข้อความที่กล่าวไว้ในพระสุตตันตปิฎกว่า

"...อเยเมว โข อาวุโส อริโย อญฺฐจฺจิกโก มคฺโค เอติสฺสา อวิชฺชาย ...เอตาสํ ตณฺหาณํ ... เอเตสํ อุปาทานํ ปทานาย.ฯ (ส.สพ.18/508/316-317)

อริยมรรคมีองค์ 8 ประการนี้แหละ เป็นข้อปฏิบัติเพื่อละอวิชชา ... ตัณหา ... อุปาทาน

อริยมรรคมีองค์ 8 ประการนี้ เป็นธรรมที่ทำให้บุคคลผู้ปฏิบัติถึงความหลุดพ้นจากกองกิเลส เป็นหนทางสายเดียวที่จะนำผู้ปฏิบัติถึงความดับทุกข์ได้ กล่าวคือ บรรลุพระนิพพาน อริยมรรคมีองค์ 8 ประการนั้น กล่าวโดยสรุปก็คือ ศีล สมาธิ ปัญญา นั่นเอง

พระสุตตันตปิฎกกล่าวถึงวิธีการทำสมาธิซึ่งเป็นหลักปฏิบัติสำหรับบุคคลผู้ต้องการเข้าถึงความหลุดพ้นไว้ว่า การทำสมาธิก็คือการปฏิบัติกรรมฐานนั่นเอง หลักการทำกรรมฐานท่านแสดงไว้ว่า ผู้ที่จะเริ่มทำกรรมฐานจะต้องรู้ก่อนว่ากรรมฐานที่ตนเองบำเพ็ญนั้นเป็นแบบสมณะหรือวิปัสสนา เมื่อรู้ประเภทของกรรมฐานแล้ว จะต้องรู้อารมณ์ของกรรมฐานเป็นลำดับ ต่อมาอารมณ์ของสมถกรรมฐาน ท่านแบ่งออกเป็น 7 หมวด คือ กสิณ 10 อสุภะ 10 อนุสติ 10 พรหมวิหาร 4 อนุสมาบัติ 4 สัญญา 1 และการกำหนดธาตุต่าง ๆ ในร่างกาย ส่วนอารมณ์

ของวิปัสสนากรรมฐาน ได้แก่ การพิจารณาอริยสัจ 4 ขั้น 5 อายุตนะ 12 ธาตุ 18 อินทรีย์ 22 และพิจารณาการเกิดดับของปฏิจจสมุปบาท

บุคคลผู้ปฏิบัติกรรมฐานทั้ง 2 ประเภท จะต้องยึดเอาอารมณ์ให้เข้ากับจิตของตนจึงจะประสบผลสำเร็จในการปฏิบัติ หากอารมณ์ของกรรมฐานไม่เข้ากับจิตของตนก็ไม่เกิดประโยชน์สำหรับการปฏิบัติ จิตของบุคคลกล่าวโดยสรุปมี 6 อย่าง คือ ราคจิต โทสจิต โมหจิต สรทธาจิต พุทธิจิต และวิตกจิต

การปฏิบัติสมถกรรมฐานเป็นอุบายสำหรับฝึกจิตให้มีอารมณ์เป็นหนึ่ง เมื่อจิตเข้าสู่สภาวะที่มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ก็จะเกิดฌานซึ่งเป็นผลโดยตรงของการปฏิบัติ ได้แก่ ฌาน 4 คือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน และส่งผลให้ได้รับผลโดยอ้อมคืออภิญญา 5 ได้แก่ อิทธิวิธี สามารถแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ ทิพพโสต มีหูทิพย์ เจโตปริยญาณ กำหนดใจของคนอื่นได้ ปุพเพนิวาสานุสสติ ระลึกชาติได้ และทิพพจักขุ มีตาทิพย์

เมื่อการปฏิบัติส่งผลให้บุคคลสามารถแยกแยะส่วนต่าง ๆ ในร่างกายได้และรู้ว่าเป็นคนและสัตว์มีขึ้นได้ เพราะการรวมตัวของส่วนต่าง ๆ ในร่างกาย เมื่อส่วนต่าง ๆ เหล่านั้นแยกออกจากกัน ความเป็นตัวตนของคนและสัตว์ก็จะหมดไป เมื่อผู้ปฏิบัติเห็นตามความเป็นจริงเช่นนั้น นั่นเรียกว่าเห็นด้วยญาณทัสสนะ คือ เห็นด้วยปัญญา บุคคลนั้นย่อมกลายเป็นพระอริยบุคคล ซึ่งท่านแสดงไว้มี 4 จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ เป็นผู้ตัดกิเลสได้ตามลำดับ จากนั้นน้อยไปหามาก จนกระทั่งตัดได้เด็ดขาดบรรลุเป็นพระอรหันต์ เข้าถึงพระนิพพาน

จากที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้นนี้ อาจสรุปได้ว่า อุปนิชัฏและพระสุตตันตปิฎกมีพรรณนาที่คล้ายคลึงกันเกี่ยวกับวิธีการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความหลุดพ้น กล่าวคือ อุปนิชัฏมีความเห็นว่า การบำเพ็ญธยานะ (ฌาน) และการปฏิบัติโยคะ (สมาธิ) เป็นวิธีที่ทำให้ชีวิตมนุษย์จักตัวมันเองว่าเป็นหนึ่งเดียวกับพुरुหมนุ คือ บรรลุโมกษะ เป็นสภาวะที่เป็นบรมสุข เป็นสภาวะที่มีความสมบูรณ์ ไม่สามารถที่จะพรรณนาได้ ส่วนพระสุตตันตปิฎกกล่าวว่า การปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ 8 ประการ โดยเฉพาะสัมมาสมาธิ คือ การตั้งมั่นแห่งจิตโดยชอบ ซึ่งได้แก่การบำเพ็ญกรรมฐาน 2 อย่าง คือ สมถกรรมฐาน ซึ่งเป็นหนทางแห่งการบรรลุฌานทั้ง 4 และวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งเป็นหนทางที่จะทำให้บุคคลบรรลุความเป็นพระอริยบุคคลทั้ง 4 เป็นหนทางที่นำไปสู่การหลุดพ้นจากอวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็นการตัดกระแสแห่งตัณหา ซึ่งเป็นรากเหง้าที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏสังสารได้อย่างเด็ดขาด ย่อมเข้าถึงพระนิพพาน

อย่างไรก็ตาม ก็ยังมีข้อแตกต่างกันด้านข้อปฏิบัติอยู่บ้าง เพราะอุปนิชัฏ แสดงว่าการกระทำการบูชาต่าง ๆ (กรุมโยค) และการจงรักภักดีอุทิศตนต่อพระผู้เป็นเจ้า เป็นวิธีการ

หนึ่งที่จะทำให้ได้บรรลุโมกษะ แต่พระพุทธศาสนาปฏิเสธการบูชาและความภักดี เพราะทั้งสองนั้นมีใช้วิธีปฏิบัติที่จะเข้าถึงพระนิพพานได้ การที่บุคคลจะบรรลุนิพพานได้ก็โดยการลงมือกระทำเท่านั้น ไม่ใช่การบูชาอันอ่อนแอหรือภักดีต่อพระเจ้าแต่อย่างใด กล่าวคือ ต้องปฏิบัติตามมรรคอันมีองค์ประกอบ 8 ประการเท่านั้น จึงจะสามารถบรรลุนิพพานได้